

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია
აკად. ოთ. ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი

ხელნაწერის უფლებით

ნ ი ნ ო ს უ ლ ა ვ ა

კ ა ვ კ ა ს ი ი ს ფ ი ბ უ ლ ე ბ ი

(ტიპოლოგია, ქრონოლოგია, გენეზისი)

ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის
სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად
წარმოდგენილი დისერტაციის

ა ვ ტ ო რ ე ფ ე რ ა ტ ი

07.00.06 _ არქეოლოგია

თბილისი 2006

კვლევის საგანი, მიზანი და ამოცანები. კავკასიის ურთიერთობა გარესამყაროსთან ასახულია არაერთ უძველეს არქეოლოგიურ კულტურაში, წერილობით წყაროებსა და მითოლოგიაში. კვლევის მიზანია კავკასიის არქეოლოგიის ერთი კონკრეტული არტეფაქტის (ფიბულის) ყოველმხრივი შესწავლით კიდევ უფრო შეივსოს ჩვენი ცოდნა კავკასიის არქეოლოგიური კულტურებისა და მათი გარესამყაროსთან ურთიერთობის შესახებ.

კვლევის საგანია კავკასიის ერთწილადი და ორწილადი რკალისებური ფიბულები, რომლებიც ზოგადად ძვ. წ. I ათასწ. პირველ ნახევარსა და ახ. წ. პირველ საუკუნეებს მოიცავენ. ფიბულა ლათინური სიტყვაა (fibula, fibulae) და საკინძს, შესაკრავს ნიშნავს. ვინაიდან ყველა ეპოქამ თავისი კვალი დატოვა ფიბულაზე (ესთეტიკური, ტექნიკური, საკულტო), ამიტომ ისტორიული ქრონოლოგიის საკითხების კვლევაში ფიბულებს დიდი მნიშვნელობა ენიჭებათ. ფიბულები ჩვენი კვლევის საგანი შემთხვევით არ გამხდარა. ისინი კავკასიაში გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაში არსებული კოლხურ-ყობანური კულტურების ბრინჯაოს ნაწარმის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კომპონენტია.

რადგან არ არის ერთიანი აზრი ამ კულტურების ურთიერთდამოკიდებულების, არეალის, გენეზისის განსაზღვრისა და რაც მთავარია ქრონოლოგიის შესახებ, კავკასიის ფიბულები უნდა განვიხილოთ მთლიან კავკასიურ კონტექსტში და არა ცალკეული კულტურების მიხედვით. ვფიქრობთ, ეს საშუალებას მოგვცემს თავიდან ავიცილოთ წინასწარ შექმნილი აზრის გავლენის ქვეშ მოქცევა.

ამგვარად, კავკასიის გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ბრინჯაოს ნაწარმის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი კომპონენტის – ფიბულის შესწავლა (ტიპოლოგიური ნიშნების განსაზღვრის საფუძველზე ქრონოლოგიისა და გენეზისის დადგენა; ქრონოლოგიის განსაზღვრის საფუძველზე კავკასიის თანადროული კულტურების ურთიერთმიმართებისა და დამოკიდებულების დადგენა; გენეზისის დადგენის საფუძველზე კავკასიის კულტურების ურთიერთობის განსაზღვრა გარესამყაროსთან) ვფიქრობთ, დაგვეხმარება კავკასიის არქეოლოგიის მთელი რიგი თუ არა, ზოგიერთი საკამათო და ბუნდოვანი საკითხის გარკვევაში მაინც.

ჩვენი კვლევის ამოცანაა მოვახდინოთ კავკასიაში გავრცელებული ფიბულების კარტოგრაფირება. გამოვავლინოთ მათი ტიპოლოგიური ნიშნები და არქეოლოგიური კონტექსტის გათვალისწინებით მოვუძებნოთ ქრონოლოგიური ადგილი; გამო-

ვავლინოთ ამა თუ იმ ტიპის ქრონოლოგიური ჩარჩოები და გავრცელების არეალი; ტიპოლოგიური ნიუანსების ანალიზის საფუძველზე გამოვყოთ ლოკალური ვარიანტები და იმპორტული ნაწარმი; მეზობელი რეგიონების მასალის შესწავლისა და პარალელური მასალის ანალიზის საფუძველზე დავადგინოთ კავკასიაში ფიბულათა გავრცელების გზები და გენეზისის საკითხები. ყველა დასახული ამოცანის შესწავლით, ვფიქრობთ, მივალწევთ საბოლოო **მიზანს** – **წარმოვაჩინოთ ფიბულის როლს ისტორიული ქრონოლოგიისათვის.**

თემის მეცნიერული სიახლე. ფიბულები გავრცელებულია აპენინის ნახევარკუნძულიდან კავკასიის ჩათვლით, მთელ მედიტერანულ სივრცეში, შუა ევროპისა და მცირე აზიის ჩათვლით. ევრაზიის სივრცეში კავკასიაც ერთ-ერთ იმ რეგიონთა რიცხვს მიეკუთვნება, სადაც ფიბულებია დადასტურებული. თუმცა, კავკასია რაოდენობრივი თვალსაზრისით ჩამორჩება ფიბულების მქონე ისეთ ქვეყნებს, როგორცაა საბერძნეთი და იტალია, სადაც ფიბულათა რაოდენობა ათასობით განისაზღვრება. მიუხედავად ამისა, კავკასიის ფიბულებისადმი ინტერესი ყოველთვის დიდი იყო. წინამდებარე ნაშრომი პირველი ცდაა კავკასიის ფიბულების მთელი მასალის წარმოდგენისა. მათიბტიპოლოგიის, ქრონოლოგიისა და გენეზისის საკითხებში გარკვევისა.

თემის აქტუალურობა მდგომარეობს იმაში, რომ ფიბულის როლის წარმოჩენით ისტორიული ქრონოლოგიისათვის, განსაკუთრებით კავკასიაში ფიბულათა გაჩენის საწყისი პერიოდისათვის, საშუალება გვეძლევა მთელ რიგ ერთმანეთზე გადაჯაჭვულ ქრონოლოგიის საკითხებს განსხვავებული კუთხით შევხედოთ, რაც შესაძლოა საყრდენი თუ არა საფუძველი გახდეს კავკასიის სიძველეებით დაინტერესებულ მეცნიერთა ისეთი გამოკვლევებისათვის, რომლებიც თავისუფალი იქნებიან ყოველგვარი ტენდენციურობისაგან.

პრაქტიკული მნიშვნელობა. მიღებული შედეგები შეიძლება გამოყენებულ იქნეს კავკასიის არქეოლოგიის პრობლემებზე მომუშავე მკვლევართა მიერ. კვლევის შედეგად მიღებული ძირითადი დასკვნები შეიძლება შეტანილ იქნეს სახელმძღვანელოებში, ენციკლოპედიური ხასიათის გამოცემებში, საქართველოს არქეოლოგიის მრავალტომეულში.

ნაშრომის აპრობაცია. ნაშრომმა აპრობაცია გაიარა არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის ანტიკური და პრეისტორიული ხანის არქეოლოგიის განყოფილებების

გაერთიანებულ სხდომაზე. კვლევის ძირითადი დებულებები მოხსენებების სახით წარმოდგენილი იყო: არქეოლოგიური კვლევის ცენტრის სამეცნიერო სესიებზე; შავიზღვისპირეთის ძველი ისტორიისა და არქეოლოგიისადმი მიძღვნილ ვანის საერთაშორისო სიმპოზიუმზე; საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციაზე – «ბოსფორის ფენომენი: ბერძნული კულტურა ანტიკური სამყაროს პერიფერიაზე»; თავისუფალი უნივერსიტეტის «პრეისტორიული არქეოლოგიის ინსტიტუტის სემინარზე ბერლინში; საქართველოს უძველესი მეტალურგიისადმი მიძღვნილ კოლოქვიუმზე ქ. ვისბადენში; ძველი შავიზღვისპირეთის მეორე საერთაშორისო კონგრესზე ანკარაში.

ნაშრომის სტრუქტურა. სადისერტაციო ნაშრომი, რომელიც 256 კომპიუტერზე ნაბეჭდ (შრიფტი 12) გვერდს მოიცავს, შედგება შესავლის (2 პარაგრაფი), ხუთი თავისა (9 პარაგრაფი) და დასკვნისაგან. ნაშრომს ერთვის 932 ერთწილადი რკალისებური და 91 ერთეული ორწილადი რკალისებური ფიბულის კატალოგი (84 გვერდი), გამოყენებული ლიტერატურის სია, შემოკლებათა განმარტება, 118 ტაბულა და 10 რუკა.

შესავალ ნაწილში განსაზღვრულია კვლევის საგანი, ამოცანა და მიზანი (**§ 1. § 2** ეძღვნება **კავკასიის ფიბულების შესწავლის ისტორიას**. კავკასიაში უძველესი ფიბულების პირველი აღმოჩენების შესახებ ცნობები XIX ს-ის შუა ხანებს განეკუთვნება, მაგრამ განსაკუთრებული დაინტერესება კავკასიის სიძველეებით და მათ შორის ფიბულებითაც, გაიზარდა 1869 წლიდან, ოსეთის სოფ. ყობანის აღმოჩენების შემდეგ. იქ გამოვლენილ სიძველეებს არაერთი მეცნიერის ფუნდამენტური ნაშრომი მიეძღვნა. ყობანის სამაროვნის, რომელიც კავკასიის არქეოლოგიისათვის ისეთივე მნიშვნელობისაა, როგორც ევროპისათვის ჰალშტატის სამაროვანი, მასალების უდიდესი ნაწილი სხვადასხვა ქვეყნების დიდ მუზეუმებში გაიფანტა (სენ-ჟერმენი, ლიონი, ვენა, ბერლინი, ბუდაპეშტი, ლონდონი, რომი, სანკტ-პეტერბურგის ერმიტაჟი, მოსკოვის ისტორიული მუზეუმი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი).

კავკასიის ფიბულების გენეზისისა და ქრონოლოგიის საკითხებს ეხებოდნენ: რ. ვირხოვი, ე. შანტრი, დ. ვილკე, ი. უნდესტი, ფრ. ჰანჩარი, ს. პრჟევორსკი, ბ. კუფტინი, კ. შეფერი, ი. ზუნდვალი, დ. სტრონახი, რ. აბრამიშვილი, გ. გობეჯიშვილი, ე. კრუპნოვი, ო. მუსკარელა, თ. მიქელაძე, ე. საპოუნა-საკელარაკისი, ე. ჩანერი, რ. გორდეზიანი, გ. კოსაკი, დ. გერგოვა, ი. ბოუზევი, ვ. ლიჩელი, ო. ლორთქიფანიძე.

კავკასიის ფიზულების გენეზისის, ქრონოლოგიისა და ტიპოლოგიის (ზოგჯერ მხოლოდ ცალკეული სამაროვნების) საკითხებს იკვლევდნენ: ა. კალიტინსკი, მ. თრაფში, ბ. ტეხოვი, ი. ვორონოვი, ალ. პრუსი, ს. რაინჰოლდი, ი. მოტცენბეკერი, ვ. კოზენკოვა, ნ. დოლიძე, ჯ. აფაქიძე.

I თავი

კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიზულების აღმოჩენები

კავკასიაში ერთწილად რკალისებურ ფიზულათა უმეტესი ნაწილი აღმოჩენილია სამაროვნებზე, შემდეგ განძებში, იშვიათად სამლოცველოებზე და ნასახლარებზე. ფიზულათა აღმოჩენები 152 ძეგლიდანაა ცნობილი. საერთო სურათის წარმოსადგენად, თუ რა ვითარებაშია აღმოჩენილი კავკასიის ფიზულები, აუცილებლად მივიჩნიეთ იმ ძეგლების მიმოხილვა, რომელთაც განსაკუთრებული ადგილი უკავიათ კავკასიის არქეოლოგიაში.

1. სამაროვნები. კავკასიაში რამდენიმე ისეთი სამაროვანია, რომლებიც მნიშვნელოვანია როგორც ფიზულათა კონცენტრაციის, ისე იქ მოპოვებული ფიზულების სწორი ტიპოლოგიური და ქრონოლოგიური განსაზღვრის შესაძლებლობის თვალსაზრისითაც, რადგან სწორედ ამაზეა დამოკიდებული კავკასიაში ფიზულების გამოჩენისა და გენეზისის საკითხების დადგენა, მათი ევოლუციური განვითარების სურათის წარმოდგენა. ნაშრომის ამ ნაწილში მოკლედაა წარმოდგენილი: რა მასალას შეიცავს ეს სამაროვნები, მათი დღეისათვის მიღებული დათარიღება, ამა თუ იმ სამაროვნის როლი კავკასიის არქეოლოგიის პრობლემატური საკითხების გადაწყვეტასთან დაკავშირებით. ანუ ყველა ის ასპექტი, რომლებიც ახლავს ამ სამაროვნებში აღმოჩენილ ფიზულებს. ვფიქრობთ, ამგვარი მიმოხილვით გარკვეული სურათის წარმოდგენა შეიძლება კავკასიაში ფიზულების გავრცელების შესახებაც.

1. 1. ცენტრალური კოლხეთის სამაროვნები. ურეკი. ურეკის სამაროვნიდან 9 ფიზულაა ცნობილი. 6 ფიზულა (3 ბრინჯაოსი, 3 რკინისა) აღმოჩნდა 13 სამარხ-ორმოში (მეორადი დაკრძალვა კრემაციით). 3 ფიზულა (2 ბრინჯაოსი, 1 რკინის) აღმოჩენილია სამარხის გარეთ მოპოვებულ მასალაში. ჩვენთვის საინტერესო ფიზულების შემცველ 13 სამარხ ორმოს თ. მიქელაძე ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრით ათარიღებდა. ურეკის სამაროვნის მაღალრკალიანი ფიზულები 5 ტიპითაა წარმოდგენილი: 1. მრგვალ-

განივკვეთრკალიანი სადა ფიბულა; 2. მრავალწახნაგაგანივკვეთიანი, წიწვისებურად შემკული; 3. მრგვალგანივკვეთრკალიანი, ზურგშემსხვილებული, რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებრი შემსხვილებებით; 4. რომბულგანივკვეთიანი რკალით; 5. ბრტყელრკალიანი. რკალის თავსა და ბოლოში შემსხვილებებით და ასეთივე შემსხვილებებით ნემსზე. თ. მიქელაძე თვლიდა, რომ ურეკის სამაროვნის ფიბულები მორფოლოგიურად და ორნამენტაციით სუბმიკენური ფიბულებისაკენ მიილტვიან.

ნიგვზიანი. ნიგვზიანის სამაროვნიდან 5 ბრინჯაოს ფიბულაა ცნობილი ისინი აღმოჩენილია №1 და №6 სამარხ ორმოებში. ნიგვზიანის სამაროვნის ფიბულების შემცველი ორივე სამარხი ძვ. წ. VII ს-ის მიწურულითაა დათარიღებული. ნიგვზიანის სამაროვნის ფიბულები 3 ტიპითაა წამოდგენილი: 1. ასიმეტრიულრკალიანი, მრგვალგანივკვეთიანი, დაშორებული ირგვლივი თევზიფხური სახით შემკული; 2. დაბალრკალიანი, მრგვალგანივკვეთიანი, დაშორებული ირგვლივი თევზიფხური სახით შემკული; 3. სადა, მრგვალგანივკვეთიანი ფიბულების ფრაგმენტები. თ. მიქელაძე მათაც ისე განსაზღვრავდა, როგორც ურეკის სამაროვნის ფიბულებს.

ერგეტა. ერგეტის სამაროვნებიდან 12 ფიბულაა ცნობილი. ისინი აღმოჩენილია: ერგეტა I №5 სამარხ ორმოში – 2 ცალი. ერთი ფიბულა მხოლოდ ზამბარის ფრაგმენტითაა წარმოდგენილი, მეორე – ბრტყელრკალიანია. ასევე ზამბარის ფრაგმენტითაა წარმოდგენილი რკინის ფიბულა ერგეტა IV №2 სამარხი ორმოდან. ერგეტა I №6 სამარხ ორმოში ერთი ცალი ფიბულაა წარმოდგენილი და ისიც მხოლოდ ზამბარისა და ნემსის ფრაგმენტით. ერგეტა III №1 სამარხ ორმოში 2 ფიბულაა. ერთი ბრინჯაოსი – რომბულგანივკვეთიანი, მეორე – რკინისა, რომელსაც ნემსი აკლია, ხოლო ბუდე და ზამბარა ერთმანეთთან აქვს მიტანილი. ერგეტა II-ის №4 სამარხ ორმოში ერთი დაბალრკალიანი რკინის ფიბულაა. ამგვარად, ერგეტის სამაროვნის გამოქვეყნებული მასალიდან ცნობილია შემდეგი ტიპის ფიბულები: 1. ბრტყელრკალიანი, 2. რომბულგანივკვეთიანი და 3. დაბალრკალიანი რკინის ფიბულა. ერგეტა IV №2 სამარხი ორმო ძვ. წ. VII ს-ის მიწურულითაა დათარიღებული. ერგეტა III №1 სამარხი ორმო, სადაც განსაკუთრებით ბევრი რკინის ინვენტარი, თარიღდება ძვ. წ. VI ს-ით. ერგეტა II №4 სამარხი ორმო დათარიღებულია ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევრით.

დღვაბა. დღვაბას სამაროვნის №2 სამარხ-ორმოში აღმოჩენილია დაბალრკალიანი, წვრილღეროიანი, გრებილრკალიანი ფიბულა. №2 სამარხი ორმოს ინვენტარი

განსაკუთრებით მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანია. სამარხი ძვ. წ. VII ს-ის ბოლო ხანებით თარიღდება.

პალური. პალურიდან 3 ფიბულაა ცნობილი. აქედან რკინის 1 ფიბულა მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, ქვაყრილიდანაა. ბრინჯაოს 2 ფიბულა აღმოჩნდა №24 სამარხში. თარიღდება ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VI ს-ის დასაწყისით. პალურის ფიბულები ორი ტიპისაა: 1. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, რომლის თავსა და ბოლოში დისკოსებური შემსხვილებებია; 2. რკალი წარმოადგენს ცხოველის ბრტყელ გამოსახულებას, რომელიც თევზიფხურადაა დამტრიხული.

მუხურჩა. ერთწილადი რკალისებური ფიბულები მუხურჩის კომპლექსიდან მხოლოდ ერთი ტიპით – სადა, მრგვალგანივკვეთიანი ფიბულითაა წარმოდგენილი და ადრეულ ანუ ქვედა დასაკრძალავ მოედანს განეკუთვნება, რომლის თარიღია ძვ. წ. VIII-VII ს-ის პირველი ნახევარი.

2. სამხრეთ-დასავლეთ კოლხეთის სამაროვნები. ფიჭვნარი. ფიჭვნარის სამაროვანზე ფიბულები გამოვლენილია როგორც კოლხურ, ისე ბერძნულ ნეკროპოლზე. ისინი ცნობილია 17 კომპლექსიდან. აღმოჩენილია 19 ცალი ფიბულა. მათგან 8 ბრინჯაოსია, 4 ვერცხლის, 7 რკინის. ისინი წარმოდგენილია შემდეგი სახეობებით: 1. მრგვალგანივკვეთიანი, სადა; 2. მრგვალგანივკვეთიანი, თევზიფხური სახით შემკული; 3. გრეხილრკალიანი; 4. მძივისებურრკალიანი. ისინი თარიღდება ძვ. წ. V-IV სს-ით.

წონიარისი (სამაროვანი?). 2003 წელს შემთხვევით აღმოჩნდა ბრინჯაოს 2 ფიბულა. ორივე ერთი ტიპისა: მრგვალგანივკვეთიანი, განივი თევზიფხური სახით რკალ-შემკული და ბუდეშემკული დამტრიხული ლენტისებური სახით. უნდა თარიღდებოდეს ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VI ს-ის პირველი ნახევრით.

1. 3. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის სამაროვნები. ყულანურხვა. სამაროვანზე, როგორც კოლხურ, ისე სკვითურინვენტარიან სამარხებში სულ 4 ფიბულაა აღმოჩენილი. კოლხურინვენტარიან სამარხებში (№3 სამარხი) აღმოჩენილია ბრინჯაოს ფირფიტისებურრკალიანი ფიბულები, ხოლო სკვითურინვენტარიან სამარხში (15 სამარხი) აღმოჩენილია რკინის მრგვალგანივკვეთიანი ფიბულები.

ყულანურხვადან ცნობილია შემთხვევით აღმოჩენილი ფიბულაც – რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებურშემსხვილებებიანი და ლურსმნისებურშვერილებიანი. თარიღდებიან ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ით.

სოხუმის მთა. ფიბულები აღმოჩნდა კრემაციულ სამარხებში. №1 კრემაციულ სამარხში აღმოჩნდა ვერცხლისა და ბრინჯაოს ფიბულები, ხოლო №2 კრემაციულ სამარხში ვერცხლის 2 ფიბულა. ოთხივე ფიბულა უმნიშვნელო განსხვავებებით ანალოგიურია. ისინი ერთი ტიპითაა წარმოდგენილი – რკალი ნაჭდევი ორნამენტით შემკული რომბისებრი ფირფიტა. თარიღდება ძვ. წ. VI-V სს-ით.

გუადიხუ. გუადიხუს ე. წ. «უფროსი ჯგუფის» (ძვ. წ. VI-IV სს.) სამარხების ფიბულები (7 ერთეული) ყველა ბრინჯაოსია. ისინი აღმოჩენილია №№3, 4, 6, 24, 25 სამარხებში და წარმოდგენილია შემდეგი ტიპებით; 1. ფირფიტისებრი, ორნამენტირებული რკალით; 2. რომბულგანივკვეთიანი რკალით; 3. ფიბულა დაფანჯრული ნახევარსფეროს ფორმის რკალით, რომელსაც კიდეებზე დარჩილული აქვს სპირალისებური ნაკვთები (რეპარირებულია).

გუადიხუს «უმცროსი ჯგუფის» სამარხებში (ძვ. წ. V-IV სს.) ფიბულები ცნობილია №№10, 11, 12, 13, 26 სამარხებიდან (6 ცალი). ისინი ორი ტიპისაა: 1. ფირფიტისებურრკალიანი (№№10, 11, 12, 26 სამარხები) და 2. შემსხვილებული რკალით, რომელზეც ეკლისმაგვარი «ხორკლები» აქვს (№13 სამარხი).

წითელი შუქურა. წითელი შუქურას სამაროვანზე «უფროსი ჯგუფის» 16 სამარხიდან (№№1, 4, 6, 12, 13, 16, 19, 21, 26, 29, 38, 39, 49, 62, 64, 100, 103) 20 ფიბულაა ცნობილი. აქედან 4 ფიბულა რკინისაა (№№1, 12, 26 სამარხები). ბრინჯაოს ფიბულები წარმოდგენილია შემდეგი ტიპებით: 1. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, სადა; 2. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, სიგრძივი თევზიფხურით შემკული; 3. რომბულგანივკვეთიანი რკალით; 4. გრეხილრკალიანი; 5. რკალზე დისკოსებრი შემსხვილებებით; 6. ფირფიტისებურრკალიანი; 7. ნახევარსფეროსებური დაფანჯრული რკალით; 8. ბალიშისებურზურგიანი.

ფიბულები «უმცროსი ჯგუფის» მხოლოდ ორ სამარხშია აღმოჩენილი. ისინი ორი ტიპისაა: 1. ოვალური ფირფიტისებური ზურგით (№3(26) სამარხი) და 2. რომბული ფირფიტისებური ზურგით (№12(42) სამარხი). თარიღდება ძვ. წ. V-IV სს-ით.

იაშთხვა. სამარხში აღმოჩენილი ფიბულის ფრაგმენტები რომბისებურრკალიან ფიბულებს ეკუთვნის. თარიღდება ძვ. წ. V ს-ით.

ჯანტუხი (ტყვარჩელი). ჯანტუხის სამაროვანზე ძვ. წ. VIII-VII სს-ის კრემაციულ და ინჰუმაციურ სამარხებში 65 ფიბულაა აღმოჩენილი. მათგან 7 რკინისაა, 58 ბრინჯაოსი. ისინი წარმოდგენილია შემდეგი ტიპებით: 1. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით;

2. როზეტისებურჭრილიანი რკალით; 3. რომბულგანივკვეთიანი რკალით; 4. ფირფიტისებური ოვალური რკალით; 5. დისკოსებურშემსხვილებებიანი რკალით (მრგვალგანივკვეთიანი, როზეტისებურგანივკვეთიანი, ოვალურგანივკვეთიანი ქედიანი რკალით).

4. შიდა კოლხეთის სამაროვნები. ვანი. ვანის ნაქალაქარზე №11 სამარხში აღმოჩენილია, ოქროს მძივისებურად რკალშემკული ფიბულა. თარიღდება ძვ. წ. V ს-ით.

გორაძირი. მრგვალგანივკვეთიანი, წვრილი მავთულისგან დამზადებული ფიბულა აღმოჩნდა №2 შურფში. დათარიღებულია ძვ. წ. VIII ს-ის დასასრულით ან მისი მეორე ნახევრით.

5. მთიანი კოლხეთის სამაროვნები. გონა. ადგილ გონადან შემთხვევითი მონაპოვრის სახით ცნობილია 4 ფიბულა, ნივთები უნდა ეკუთვნოდეს დანგრეულ, ქვაყრლიან ორმოსამარხებს, ძეგლი, სავარაუდოდ ძვ. წ. VIII-V სს-ით უნდა დათარიღდეს.

ბრილი. სამაროვანზე 83 ფიბულა აღმოჩენილია 36 კომპლექსში. სამარხებს გარდა, ფიბულები აღმოჩენილია ე. წ. «დანგრეულ კრემაციულ სამარხში» (ბრინჯაოს 4 და რკინის 1 ფიბულა, 1951 წ.) და «კოლხური პერიოდის კრემაციული მოედნის ჩრდილოეთით, სკვითური ხანის დამწვარ ფენაში» (ბრინჯაოს 3 და რკინის 3 ფიბულა, 1951 წ.).

ბრილის სამაროვნის 36-ივე სამარხი ზოგადად, ძვ. წ. VI-IV სს-ით უნდა დათარიღდეს. ამგვარი დათარიღების საფუძველია რკინის აკინაკები და ცულები, ოქროსა და ვერცხლის სხივანა საყურეები, მათ შორის ვარდულიანი და ხუთსხივიანი, ბოლოებდაბრტყელებული და გახვრეტილი სასაფეთქლები, სამაჯურები, საკისრე რკალები. ბრილის სამაროვნის ფიბულების უმრავლესობა ბრინჯაოსია, რამდენიმე რკინისაა, 1 ვერცხლის (სამარხი №9, 1960 წ.). ისინი 7 ტიპითაა წარმოდგენილი: 1. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, სადა ან შემკული; 2. გრებილრკალიანი; 3. რომბულგანივკვეთიანი; 4. რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებური შემსხვილებებით; 5. რკალზე ირგვლივი ღარებით; 6. მძივისებური რკალით; 7. მართკუთხაგანივკვეთიანი რკალით.

ლარილარი. ლარილარის სამაროვანი ძვ. წ. VI-IV სს-ით თარიღდება. ლარილარის განათხარი მასალიდან ცნობილია: მრგვალგანივკვეთიანი ფიბულები, შემკული – სიგრძივი წიწვებით, დაშტრიხული სამკუთხა სეგმენტებით, ბიბილოსებური ნახვრეტებიანი ქედით, რომელშიც გაყრილია საკიდები – ფრინველის მინიატურული

ფიგურები. ლარილარის სამაროვნიდანვეა ცნობილი «გველისებურკალიანი» ფიბულაც. ეს აღმოჩენა სამხრეთ კავკასიაში ამ ტიპის ფიბულის აღმოჩენის პირველი შემთხვევაა.

სვანეთიდან, შემთხვევითი აღმოჩენის სახით, ცნობილია ვ. ვირუბოვის მიერ შეძენილი და ერმიტაჟში დაცული ფიბულა, რომლის რკალი ფანტასტიკური ცხოველის გამოსახულებას წარმოადგენს, რომელიც კოლხურ ცულებზე გამოსახული ფანტასტიკური ცხოველის ანალოგიურია. ის ბრტყელია და დაფარულია გრავირებული ზენური ხვებიტა და თევზიფხური სახით.

6. ზემო ქართლის (მესხეთის) სამაროვნები. მზეთამზე. სამარხები თარიღდება ძვ. წ. VII-VI სს-ით. სამაროვანზე აღმოჩენილი ყოფილა 100-მდე ფიბულა. ჩვენთვის, პუბლიკაციების მიხედვით ცნობილია მხოლოდ 9 ფიბულა, რომლებიც სიგრძეზე მიმართული თევზიფხური ორნამენტიტაა შემკული, ხოლო ბუდეები გრავირებულია.

ჩითახევი. გამოქვეყნებული მასალებიდან ბრინჯაოსა და რკინის ფიბულები აღმოჩენილია №26 №58 №20 სამარხებში. ჩითახევის №26 სამარხი თარიღდება ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი ნახევრით; №58 სამარხი – ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი მეოთხედით. ხოლო №20 სამარხი, რომელშიც რკინის ფიბულაა – ძვ. წ. VIII-VII სს-ით. ჩითახევის ბრინჯაოს ორი ფიბულა ერთი ტიპისაა. ისინი დაბალრკალიანია. დამზადებულია მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაგან. რკალი შემკულია დაშორებული განივი თევზიფხური სახეებით. რკინის ფიბულა კი მკვეთრად მაღალრკალიანია.

1. 7. შიდა ქართლის სამაროვნები. თლია. თლიას სამაროვანზე, სადაც ფიბულების გაჩენას ძვ. წ. XII-X სს-დან ვარაუდობენ (ბ. ტეხოვი), 154 კომპლექსიდან 168 ფიბულაა ცნობილი (139 ბრინჯაოსი, 29 რკინის). ისინი სამი ტიპისაა (თავისი ქვეტიპებით): I. დაბალკორპუსიანი, მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, დაშორებული თევზიფხურით შემკული; II. ოდნავ ასიმეტრიულკორპუსიანი (სადა, დაშორებული თევზიფხურით შემკული, გრეხილრკალიანი); III. ნახევარწრისებურკორპუსიანი (მრგვალგანივკვეთიანი, ყვავილისებურგანივკვეთიანი, მრავალკუთხაგანივკვეთიანი, რომბულგანივკვეთიანი, რკალზე დისკოსებურშემსხვილებებიანი, წვრილრკალიანი და განიერფეხიანი, დაკეჟნილზურგანი).

ნაცარგორა. ნაცარგორის გამოქვეყნებული მასალებიდან ფიბულები ცნობილია 6 სამარხიდან. №319 სამარხი დათარიღებულია ძვ. წ. VIII-VII ს-ის პირველი ნახევრით; №435 სამარხი – ძვ. წ. VIII ს-ით; №208 სამარხი – ძვ. წ. VIII ს-ით; №227 სამარხი – ძვ. წ.

VIII ს-ით; №315 სამარხი _ ძვ. წ. VIII ს-ით; №7 სამარხი _ ძვ. წ. I ათასწ. პირველი ნახევრით. ნაცარგორას ჩვენთვის ცნობილი რკინისა და ბრინჯაოს ფიბულები წარმოდგენილია ორი ტიპით: მაღალრკალიანი და დაბალრკალიანი. დაბალრკალიანია რკინის ფიბულა №№227, 319 სამარხიდან და ბრინჯაოს ფიბულა №435 სამარხიდან, რომელიც დაშორებული განივი თევზიფხურითაა შემკული. მაღალრკალიანია №7 სამარხის რკინის ფიბულა და №№315, 208 სამარხების ბრინჯაოს სადარკალიანი ფიბულები.

სამთავრო. სამთავროს სამაროვანზე მხოლოდ ბრინჯაოს 3 (სამ. №№591, 600, 123) და რკინის 6 ფიბულაა აღმოჩენილი. ბრინჯაოს ფიბულები ორი ტიპისაა: I. დაბალრკალიანი (გრეხილღეროიანი და მრგვალგანივკვეთიანი, განივი თევზიფხური სახით რკალშემკული); II. მაღალრკალიანი (გრეხილღეროიანი).

თრელი. თრელის სამაროვანზე ფიბულების შემცველია სამარხი №49, სამარხი ადრერკინის ხანით, დაახლოებით ძვ. წ. 800 წლითაა დათარიღებული თრელის №49 სამარხის ფიბულა დაბალრკალიანია და სადა.

დილომი. კოლექცია (სსმ ინვ. 6-60:11-13). ამ კოლექციიდან ორი ფიბულაა ცნობილი. ორივე ნახევაროვალურრკალიანია. ერთი სადაა, მეორეს რკალი შემკულია თევზიფხურისა და მოკლე სიგრძივი ხაზების კომბინაციებით. რადგან დახურულ კომპლექსთან არ გვაქვს საქმე, თარიღის განსაზღვრისას ნივთების ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური მონაცემებით უნდა ვიხელმძღვანელოთ. აქედან გამომდინარე, კოლექცია ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნით ან ძვ. წ. VIII ს-ით უნდა დავათარილოთ.

8. ქვემო ქართლის სამაროვნები. მარალინ-დერესი (სანთა). ფიბულა აღმოჩნდა №4 ქვის სამარხში. მარალინ-დერესის ფიბულა დაბალრკალიანია. რკალის ზედაპირი შემკულია განივად მიმართული ირიბი ნაჭდევების სეგმენტებით, რომელთა შორისაც ჯვარედინი ნაჭდევებია. ბ. კუფტინი მარალინ-დერესის №4 სამარხის ქრონოლოგიას ვანის ეპოქით განსაზღვრავდა.

განთიადი. ძვ. წ. VIII-VII სს-ის ჯგუფს განეკუთვნება ბრინჯაოს ფიბულის შემცველი, მამაკაცის №61 სამარხში აღმოჩენილი ფიბულა, რომელიც მაღალრკალიანი და სადაა.

9. კახეთის სამაროვნები. თეთრიწყლები. №5 სამარხში აღმოჩენილი ფიბულა დაბალრკალიანია. ზურგი გოფირებულია, რითაც მიაგავს ამავე სამარხში აღმოჩენილ სამაჯურებს. ანალოგიური სამაჯურები ცნობილია სამთავროს სამაროვნის

რკინის ინვენტარის შემცველი ძვ. წ. VIII-VII სს-ით დათარიღებული სამარხებიდან. სამარხი ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მიჯნითაა დათარიღებული.

10. ჩრდ. კავკასიის სამაროვნები. ყობანი. ყობანის კულტურის ძეგლების შესწავლა არაერთი მკვლევარის სახელთანაა დაკავშირებული, მაგრამ თვით ყობანის სამაროვნის, როგორც ცალკე ძეგლის კომპლექსური შესწავლა ჯერჯერობით არ გაკეთებულა. უპირველეს ყოვლისა, ეს დაკავშირებულია იმ პრობლემასთან, რომ უამრავ მუზეუმში გაბნეულ მასალაში არ ხერხდება სამარხული კომპლექსების გამოყოფა. სამაროვნის კომპლექსების დადგენა და მასალის ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური კვლევა ჯერ კიდევ მომავლის საქმეა.

ე. შანტრსა და კ. ოლშევსკიზე დაყრდნობით ვ. კოზენკოვას მიერ ყობანის სამაროვნის აღდგენილი კომპლექსების (№№9, 12, 15, 16, 17) ფიბულები ყველა მაღალრკალიანია, შემსხვილებული გრავირებული ზურგით და ოდნავ გაგანიერებული ფეხით.

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის ფონდებში დაცული ყობანის სამაროვნის 22 ფიბულა შემდეგი ტიპებითაა წარმოდგენილი: I. ოდნავასიმეტრიულრკალიანი, განივი თევზიფხური სახით შემკული; II. ნახევარწრისებურრკალიანი, ოდნავ შემსხვილებული ზურგით; III. ნახევარწრისებურრკალიანი: 1. შემსხვილებული ზურგით, სიგრძივი თევზიფხურით შემკული; 2. შემსხვილებული ზურგით, განივი თევზიფხურით შემკული; 3. ირგვლივი წრეხაზებისა და მათ შორის სიგრძივი ღარების, თევზიფხური სახის სეგმენტებით შემკული რკალით; 4. სუსტად შემსხვილებული, ირგვლივი თევზიფხურით შემკული რკალითა და მის თავსა და ბოლოში დისკოსებური შემსხვილებებით; 5. რკალის ღერო ბრტყელია, ჯვარედინა ნაჭდევებით. ჩრდ. კავკასიის სამაროვნებში ყობანის სამაროვანი ერთადერთია, სადაც ფიბულები დიდი კონცენტრაციითაა წარმოდგენილი. ფიბულები თარიღდება ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნითა და ძვ. წ. VI ს-ით.

ზემო რუთხა. ზემო რუთხაში აღმოჩენილი 200 ქვის სამარხის გარდა, ვ. დობეჟევა შესწავლა კიდევ სამი დაუზიანებელი ქვის სამარხი. ერთ-ერთ სამარხში გამოვლენილ ფიბულას რკალი შემკული აქვს სიგრძივ მიმართული რელიეფური წნულებით.

ე. კრუპნოვის მიერ შესწავლილ იქნა 20 კომპლექსი. ბრინჯაოს ფიბულები ცნობილია №№17, 18 სამარხებიდან. №17 სამარხის ფიბულები გრეხილრკალიანია, ხოლო 118

სამარხის ფიბულები – ერთი დაბალრკალიანია, მცირე ზომის, მეორე მაღალრკალიანია, სადა, ოდნავ გაგანიერებული ბუდით.

ე. წ. «კოსნიერსკას» კოლექციის ფიბულები წარმოდგენილია შემდეგი ტიპებით: 1. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, სადა, ოდნავ გაგანიერებული ბუდით; 2. მრგვალგანივკვეთიანი რკალით, შემკული ირგვლივი ნაჭდევებით და სხვა გეომეტრიული სახეებით; 3. გრებილრკალიანი; 4. რკალზე დისკოსებური შემსხვილებებით, სადარკალიანი ან სხვადასხვა სახეებით შემკული. ერთ შემთხვევაში ბუდეც შემკულია. ი. მოტცენბეკერი «კოსნიერსკას» კოლექციის ფიბულებს ათარიღებს ძვ. წ. XI (SB 2 = Tli B) – VI-V სს-ით.

ჩრდ. კავკასიაში გამოვლენილი ფიბულების შემცველი დანარჩენი ძეგლებია: ნალჩიკი, ლუგოვოი, გიჟგიდი, ნიკიტინის ველი, ვოზდვიჟენსკოე, ვედენო, ზაიუკოვო, ჩეგემი, კამუნთა, ძინაგა, მოზდოკი, ფასკაუ, არხონი, კამენომოსტსკი, ბაქსანი, მინერალური წყლები, კისლოვოდსკი, კიზილ-კალა, ტალიკი, ვაკო-ჟილე, პანტელეიმონოვსკოე, შაროი, სერჟენ-იურტი, ისტი-სუ, კლინ-იარსკი, კიჩ-მალკა, ტებერდა, დომბაი, ოტრადნაია, ბაიბარისი, ილიჩი, ცენტეროი, ურუპა, ყარასი, სულთანგორსკი, ლერმონტოვის კლდე, ულუბაგანლი, გიუნდელენი, ლაშკუტა.

11. სომხეთის სამაროვნები. მაკარაშენი. გაითხარა ქვის სამარხი 6 მიცვალებულითა და მდიდარი მასალით. სამაროვანზე თანაარსებობენ ერთწილადი ზურგდაკეჭნილი და ორწილადი ფიბულები (რკინის ნემსიანი ოვალური ფირფიტისებური რკალით და მრგვალფარაკიანი). ძეგლი თარიღდება ძვ. წ. VII-VI სს-ით.

ერებუნდი. ერებუნის I სამარხში აღმოჩენილი ფიბულები ერთწილადი რკალისებურია; მსხვილი რკალის თავსა და ბოლოში დისკოსებური შემსხვილებებით, ხოლო რკალის ცენტრში ფრინველის ფიგურებით. ბუდე ძლიერ გაგანიერებულია, ზამბარა – ორნახვევიანი.

ოშაკანი. ბრინჯაოს გრებილრკალიანი, მაღალთალიანი ფიბულა. სამარხი ძვ. წ. VI ს-ით თარიღდება.

1. 12. აზერბაიჯანის სამაროვნები. კალაკენტი. პარადიზი. ერთწილადი რკალისებური ფიბულები ცნობილია კალაკენტის №№29, 32 სამარხებიდან. №29 სამარხის ბრინჯაოს ფიბულა დაბალრკალიანი, სადა და დიდი ზომის (12,6 სმ). №32 სამარხის ფიბულები სრულიად განსხვავდება კავკასიაში გავრცელებული ფიბულებისაგან ზამბარისა და ბუდის მოწყობილობით. ისინიც ერთწილადებია, მაგრამ ზამბარა,

ნაცვლად იმისა, რომ ფიბულის შიდა მხარეს იყოს დახვეული, გარეთაა გამოტანილი მარყუჟის სახით. ბუდე მილისებური ფორმისაა, რომელშიც ნემსის წვერი თავსდება. ერთი ფიბულის რკალი მრგვალგანივკვეთიანი წვრილი მავთულისაა, მეორე – გრეხილრკალიანია. ანალოგიური ფიბულა პარადიზის №170 სამარხიდანაცაა ცნობილი. ამ ძეგლებს ძვ. წ. XI-VIII სს-ის განჯა-ყარაბაღის კულტურას აკუთვნებენ.

2. განძები, სამლოცველოები. განძებსა და სამლოცველოებში აღმოჩენილი ფიბულები ჩვენთვის მხოლოდ სამხრეთ კავკასიის ტერიტორიიდანაა ცნობილი. განძები კავკასიაში კოლხური ბრინჯაოს კულტურის ძირითადი არეალიდან და მომიჯნავე რაიონებიდანაა ცნობილი. განძები არ გვხვდება აღმოსავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთ ნაწილში, სომხეთსა და აზერბაიჯანში. იშვიათად გვხვდება ჩრდილოეთ კავკასიაში. განძების ფენომენი ფართოდაა გავრცელებული ბრინჯაოს ხანის ევროპაში, მაგრამ უცხოა საბერძნეთისათვის. ბოლოდროინდელი გამოკვლევების მიხედვით, კოლხური ბრინჯაოს განძები (ისევე, როგორც ევროპაში აღმოჩენილი განძების ზოგიერთი კატეგორია) შესაძლებელია მიჩნეულ იქნეს ღვთაებისადმი შეწირულობად. ეს მოვლენა კი იმ პერიოდს ემთხვევა, როცა კოლხეთში ჯერ კიდევ არაა ტაძრები და მსხვერპლშეწირვის ტრადიციული ადგილები. ე. ი. იქ სადაც არა გვაქვს შესაწირავი ადგილები, გვაქვს განძები. საბერძნეთში შეწირული ფიბულები უამრავ ტაძარშია აღმოჩენილი: ფერაის სამლოცველო (თესალია), სამოთრაკიზე, ეგინაზე (აფროდიტესა და აპოლონის სამლოცველო), დელოსზე (ზევსის სამსხვერპლო და არტემისიონი), სამოსზე (ჰერაიონი), პაროსზე (დელიონი), თასოსზე (არტემისიონი), ქიოსზე, როდოსზე, კრეტაზე და სხვ. ამ სამლოცველოების შეწირულობანი მიეკუთვნება გეომეტრიულ და ადრეარქაულ ხანას. იტალიის ბერძნული კოლონიების სალოცავებში შეწირული ფიბულები ითვლება ბერძენ ვაჭართა ძღვნად.

ის განძები და სამლოცველოები სამხრეთ კავკასიაში, სადაც ფიბულებია აღმოჩენილი კოლხური კულტურის პერიფერიიდან (ოჯოლის, ფასანაურის, ჩაბარუხის, ყაზბეგის განძები; გორაძირის სამლოცველო) და აღმოსავლეთ საქართველოს აღმოსავლეთი ნაწილიდან – კახეთიდანაა ცნობილი.

1. კოლხეთი. ოჯოლის განძი. ლ. ფანცხავას მიერ ძვ. წ. VIII-VI სს-ის პირველი ნახევრით დათარიღებულ ოჯოლის განძში აღმოჩენილი ფიბულა მაღალრკალიანია. ოდნავ დაწახნაგებული რკალი შემკულია სიგრძივი თევზიფხური სახით. ფეხი

კარგადაა გამოჭედილი და ოდნავ გაგანიერებულია. რკალი ბუდისა და ზამბარისაგან გამოყოფილია ირგვლივი ხაზების სეგმენტებით.

გორადირი. გამოვლინდა ძვ. წ. VII-IV სს-ის წარმართული სამლოცველოს ნაშთები, რომლებიც ორი კულტურული ფენით იყო წარმოდგენილი. საკულტო ნაგებობები ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდება.

ბრინჯაოს ფიბულა მაღალრკალიანი და განიერბუდიანია.

2. აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი. ჩაბარუხის განძი. ძვ. წ. VIII-VII სს-ით თარიღდება ჩაბარუხის განძი, რომლის ფიბულები ყველა მაღალრკალიანია. რკალი დაფარულია განივი თავზიფხური სახით; ბუდე – ოდნავ გაგანიერებული, კარგად გამოჭედილი.

ფასანაურის განძი. განძის თარიღი განსაზღვრულია ძვ. წ. VII-VI სს-ით. განძში აღმოჩენილი ერთადერთი ფიბულა მაღალრკალიანია, ყვავილისებურგანივკვეთიანი; ბუდე ოდნავ გაგანიერებულია და შემკულია ფანტასტიკური ცხოველის გამოსახულებით.

ყაზბეგის განძი. ყაზბეგის განძში 22 თუ 21 ფიბულაა. ყაზბეგის განძს უნდა ეკუთვნოდეს შემდეგი ტიპის ფიბულები: 1. სადარკალიანი; 2. მძივისებურრკალიანი განიერი ბუდით; 2a. მძივისებურრკალიანი ბუდეშემკული სვასტიკით; 3. გრეხილრკალიანი; 4. განივი ირგვლივი ღარებითა თუ ნაჭდევებით; 5. თევზიფხური სახეებით რკალშემკული; 6. სამ ჯგუფად განლაგებული სამკუთხედებით რკალშემკული; 6a. ანალოგიურრკალიანი და ბუდეშემკული; 7. სამი სკულპტურული ფიგურით რკალზე. განძი თარიღდება ძვ. წ. V-IV სს-ით.

3. 3. კახეთი. არაშენდა. არაშენდას სამლოცველო დათარიღებულია ძვ. წ. II ათასწ. ბოლო ხანებით, უფრო კი ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისით. ძეგლზე აღმოჩენილი ფიბულა დაბალრკალიანია, გრეხილღეროიანი.

3. ნასახლარები. ნასახლარებზე აღმოჩენილი ფიბულები მთელ კავკასიაში, ჯერ-ჯერობით მხოლოდ ორი პუნქტიდანაა ცნობილი. ესაა: სერჟენ-იურტი (ჩეჩნეთ-ინგუშეთი, შალინსკის რ-ნი) და რგანი (ჭიათურის რ-ნი).

სერჟენ-იურტის ნამოსახლარის ძვ. წ. X-VII სს-ის ფენაში აღმოჩნდა ბრინჯაოს სადა, ნახევარწრისებური და წვრილრკალიანი ფიბულა.

რგანში III-IV სს-ით დათარიღებული სამაროვნის №2 სამარხს ჩაჭრილი ქონდა ძვ. წ. I ათასწლეულის I ნახევრის ნამოსახლარის ფენა, სადაც აღმოჩენილი ფიბულა ნახევარწრისებურრკალიანია.

II თავი

კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ტიპოლოგიის საფუძვლები

ერთწილადი რკალისებური ფიბულების რაოდენობითა და მრავალფეროვნებით კავკასიაში ერთ-ერთი ყველაზე მდიდარი და მნიშვნელოვანია თლიას სამაროვანი, სადაც კავკასიაში გავრცელებული ფიბულების ტიპთა უმეტესობაა თავმოყრილი. იქ წარმოდგენილია როგორც ადრეული, ისე გვიანდელი ხანის ფიბულები. თლიას სამაროვნის ფიბულები კავკასიის ფიბულების ჯაჭვის ერთ-ერთი რგოლია, რომლის სწორ ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიურ განსაზღვრაზეც ბევრადაა დამოკიდებული საერთოდ კავკასიის ფიბულების წარმომავლობისა და ქრონოლოგიის საკითხებში გარკვევა.

თლიას სამაროვანზე, სადაც 333 სამარხია გათხრილი და შესწავლილი, ფიბულები აღმოჩენილია 154 კომპლექსში, სულ 168 ერთეული. აქედან 33 ფიბულა რკინისაა, დანარჩენი – 135 ბრინჯაოსი.

თლიას სამაროვნის მასალაზე გარკვეული სახის სამუშაოს ჩატარება იძლევა შესაძლებლობას დადგინდეს არა მარტო ფიბულათა ტიპების თანამიმდევრობა, არამედ აბსოლუტური თარიღებიც. სამაროვნის ფიბულებიანი სამარხები შესაძლებელია გარკვეული სახით დაჯგუფდეს. ჯგუფების გამოყოფის საფუძვლად მივიჩნიეთ კომპლექსებში ნივთთა გარკვეული ტიპების მეტნაკლებობა და თუ რა მასალისაა (ბრინჯაო, რკინა) ნაწარმი. კომპლექსების ამგვარად და რეტროსპექტულად დალაგებამ მოგვცა აბსოლუტური ქრონოლოგიის (კარგად დათარიღებულ პარალელურ მასალაზე დაყრდნობით) დადგენის საშუალება. ყოველივე აღნიშნულის საფუძველზე თლიას სამაროვანზე ოთხი ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური ჯგუფი (თითოეული მათგანისათვის დამახასიათებელი ნივთთა შემადგენლობით) გამოიყო. ამ ჯგუფების ინვენტარის ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური თანამიმდევრობა ასეთია: **I ჯგუფის** კომპლექსები (№№15, 16b, 31, 54, 90, 92, 103, 120, 135, 136, 138, 143, 147, 152, 158/2, 169, 172, 173, 183, 197, 232, 238, 240, 242, 246, 265, 274, 304, 306, 314, 322, 327, 328,

329) შეიცავენ მხოლოდ რკინის იარაღს (ცულები სატევრები დანები), რომლებიც პარალელურ პოლოზებზე ბრილის სამაროვნის აკინაკებისა და სხივანა საყურეების შემცველ და მათზე დაყრდნობით ძვ. წ. VI ს-ითა და V ს-ის პირველი ნახევრით დათარიღებულ კომპლექსებთან. I ჯგუფის სამარხებს ძვ. წ. VI ს-ით ან მისი პირველი ნახევრით ვათარიღებთ. ამ ჯგუფში ბრინჯაოს ნივთები თითო-ოროლა ეგზემპლარითაა წარმოდგენილი. I ჯგუფში გვაქვს 27 ცალი რკინის ფიბულა, რომლებიც ცუდი დაცულობის გამო ტიპოლოგიურ განსაზღვრას არ ექვემდებარებიან. ხოლო 8 ცალი ბრინჯაოს ფიბულა 5 ტიპითაა წარმოდგენილი: რომბულგანივკვეთიანი (სამ. №№242, 265), როზეტისებურგანივკვეთიანი (სამარხი №16b) და მართკუთხაგანივკვეთიანი რკალით (სამარხი №169), დისკოსებურშემსხვილებებიანი (სამ. №№172, 314), წვრილრკალიანი და განიერფეხიანი (სამ. №№31, 158/2). №158/2 სამარხში ერთადაა რკინისა და წვრილრკალიანი, განიერფეხიანი ბრინჯაოს ფიბულა.

II ჯგუფის კომპლექსები (№№30, 34, 41, 49, 53, 68, 84, 85, 87, 93, 106, 109, 114, 123, 130, 139, 140, 144, 163, 167, 186, 188, 191, 198, 205, 209, 215a, 216, 223, 226, 233, 239, 248, 252, 257, 267, 269, 271, 275, 277, 279/?, 300, 298, 301, 308, 309, 324, 330, 331) შეიცავენ ბრინჯაოსა (კოლხური ცული) და რკინის იარაღს (აკინაკები, სხვა ტიპის სატევრები, ცულები). ამ ჯგუფში შედის №85 სამარხიც ბიმეტალური აკინაკით, რომელსაც მ. ფირცხალავა საერთო ტიპოლოგიურ ნიშნებზე დაყრდნობით ძვ. წ. VII ს-ის დასასრულითა და VI ს-ით ათარიღებს. II ჯგუფის აკინაკებიანი სამარხები (9 კომპლექსი) შეიძლება ერთგვარ გამმიჯნავადაც აღვიქვათ I და II ჯგუფებს შორის, მაგრამ მკვეთრი ზღვარის გავლება ალბათ მიზანშეწონილი არაა რადგან, აკინაკებიანი ჯგუფი დაკავშირებულია როგორც I, ასევე II ჯგუფთან. შეიძლება ითქვას, რომ, რკინის ცულებიანი და აკინაკებიანი სამარხები I ჯგუფისკენ მიილტვიან, ხოლო ბრინჯაოს ცულებიანი და აკინაკებიანი სამარხები II ჯგუფისკენ. აკინაკებიანი სამარხებში სხვა ტიპის სატევრები არ გვხვდება.

II ჯგუფის სამარხებში ბრინჯაოს ნივთების თითქმის იგივე შემადგენლობაა, რაც I ჯგუფში; ოღონდ, თუ I ჯგუფის სამარხებში თითო-ოროლა ბრინჯაოს ნივთია, ხოლო დანარჩენი რკინისა, II ჯგუფში პირიქით – თითო ნივთი რკინისაა, დანარჩენი ბრინჯაოსი.

ამ ჯგუფის დათარიღების საყრდენად შეიძლება გამოვიყენოთ ის მომენტი, რომ თანაარსებობენ – აკინაკები / რკინის ცულები და ბრინჯაოს ცულები / რკინის სატევრები. ხოლო ბრინჯაოს სატევრები ამ კომპლექსებში არ გვხვდება. II ჯგუფს ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ის დასაწყისით ვათარიღებთ.

რაც შეეხება **II ჯგუფის ფიბულებს**, რკინის ფიბულა გვაქვს რამდენიმე სამარხში (№№34, 106, 163), ხოლო ორ სამარხში (№№130, 209) გვხვდება ბრინჯაოს ფიბულასთან ერთად. ბრინჯაოს ფიბულები შემდეგი ტიპებითაა წარმოდგენილი – მსხვილრკალიანი, რკალზე თევზიფხური სახით და ზოგჯერ ბუდეშემკული (სამ. №№87, 140, 144, 188, 239, 248, 252, 269, 271, 301, 324), როზეტისებურგანივკვეთიანი (სამ. №№ 30, 41, 84, 85, 129, 130, 144, 167, 186, 191, 277), როზეტისებურგანივკვეთიანი და სეგმენტებად შემკული რკალით (სამ. №267), დაკეჭნილზურგიანი (სამ. 1308), მართკუთხაგანივკვეთიანი რკალით (სამ. №№34, 49, 53, 330), მრავალკუთხაგანივკვეთიანი რკალით (სამ. №№215a, 275, 309, 331), რომბულგანივკვეთიანი რკალით (სამ. №№198, 223, 233, 257, 297), დისკოებიანი (სამ. №№93, 205, 209, 226, 216, 300), წვრილრკალიან-განიერფეხიანი (სამ. №№68, 139). ე. ი. II ჯგუფში თანაარსებობს 9 ტიპის ფიბულა, რომელთა შორისაც გვაქვს ახალი ტიპებიც – მსხვილრკალიანი და თევზიფხურით შემკული, დაკეჭნილზურგიანი და მრავალკუთხაგანივკვეთიანი. I და II ჯგუფები უშუალოდ ებმიან ერთმანეთს.

III ჯგუფში გაერთიანებულია ის სამარხები (№№15, 16a, 22, 32, 51, 57, 63, 66, 76, 79, 86, 97, 98, 99, 109, 112, 146 a, 156, 159, 161, 165, 167a, 190, 209, 228, 229, 231, 234, 249, 254, 259, 262, 264, 266, 273, 278, 282, 287, 293, 302, 310, 317), სადაც თითქმის საერთოდ არაა რკინის ნივთები. მთელი სამარხეული ინვენტარი ბრინჯაოსია (მხოლოდ №317 სამარხშია რკინის ფიბულა, ხოლო რკინის დანა №293 სამარხში). იარაღი წარმოდგენილია ბრინჯაოს კოლხური ცულებითა და ბრინჯაოს სხვადასხვა ტიპის სატევრებით, რომლებიც სრულიად განსხვავდებიან მეორე ჯგუფის სატევრებისაგან. სამარხთა ჯგუფები ერთმანეთს უწყვეტად მისდევს. III ჯგუფის ზოგიერთი ტიპის სატევრის ანალოგები ცნობილია ძვ. წ. VIII-VII სს-ის ძეგლებიდან (ერგეტა, ურეკი, ნიგვზიანი, პალური, მუხურჩა, ბომბორა, პრიმორსკოე). ვფიქრობთ, **III ჯგუფისათვის ზედა თარიღი ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევარი, ხოლო ქვედა, ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარი უნდა იყოს.**

III ჯგუფის ფიბულები შემდეგი ტიპებითაა წარმოდგენილი: რკინის ნახევაროვალური ფიბულა (სამ. №317), ოდნავასიმეტრიულრკალიანი სადა ფიბულა (სამ. №99), მსხვილრკალიანი, რკალზე ირგვლივი თევზიფხური სახით (სამ. №№15, 16a, 22, 32, 51, 57, 63, 66, 76, 79, 86, 98, 112, 146a, 156, 159, 161, 167a, 190, 228, 229, 231, 234, 249, 254, 259, 264, 266, 282, 287, 302, 310), როზეტისებჭრილიანი (სამ. №№165, 262), მრავალკუთხაგანივკვეთიანი (სამ. №293), რომბულგანივკვეთიანი (სამ. №№97, 273, 278).

ამგვარად, სამარხთა III ჯგუფში არსებობას იწყებენ როზეტისებჭრილიანი, მრავალკუთხაგანივკვეთიანი და რომბულგანივკვეთიანი ფიბულები. ხოლო ასიმეტრიულგანივკვეთიანი ფიბულა ამ ჯგუფში ამთავრებს არსებობას. რკინის ფიბულების არსებობაც ამ ჯგუფიდან იწყება.

IV ჯგუფში გაერთიანებულია ის სამარხები (№№17, 23a, 37, 48, 52, 64, 83, 115), სადაც გვხვდება ისეთი ტიპის სატევრები, რომლებიც სრულიად არ იყო III ჯგუფის ფიბულებიან სამარხებში. ესენია განიერქედიანი და პირგამოყვანილი (აღისებური) სატევრები, რომლებიც სამი სახისაა: სამკუთხამხრებიანი და განიერქედიანი (სამ. №№23a, 37, 52, 64, 115), სწორმხრებიანი და სატარეყუნწიანი (სამ. №17), მთლიანადსხმული და თავმომრგვალებული, რომელსაც ბრტყელი ქედი გრავირებული აქვს (სამ. №52).

IV ჯგუფის ფიბულები შემდეგი ტიპისაა – ნახევაროვალური (სამ. №№48, 52, 64, 115), ოდნავასიმეტრიული (სამ. №№23a, 37, 48, 52), ნახევარწრისებური ოდნავ შემსხვილებული რკალით (სამ. №17). ე. ი. თანაარსებობს ამ სამი ტიპის ფიბულა. ოდნავ უფრო გვიანდელად გამოიყურება №17 და №37 სამარხის ფიბულები, რომლებიც თავისი მოყვანილობით უკვე უახლოვდება III ჯგუფის ფიბულებს.

ამგვარად, IV ჯგუფში პირველად ჩნდება ნახევაროვალური ფიბულები, რომლებიც მხოლოდ ამ ჯგუფში არსებობენ და **ეს ჯგუფი არის ფიბულების დასაწყისი ხანა თლიაში.**

როგორც IV ჯგუფის მასალიდან ჩანს, ფიბულების გაჩენის დროისათვის თლიაში გრავირებული კოლხური ცული (სამ. №№23a, 52) უკვე არსებობდა; არსებობდა ზოომორფულყურებიანი ტოლჩაც (სამ. №83) და გრავირებული მართკუთხა აბზინდებიც (სამ. №№23a, 52, 83), სადა (უაონამენტო) ან პატარა «ფოთლისებური» ორნამენტით შემკული სარტყლები (სამ. №№23a, 52, 83, 115), მალტური ჯვრები (სამ.

№23a), სპირალურბოლოგიებიანი სასაფეთქლები (სამ. №№23a, 83), გრავირებული პინცეტები (სამ. №№23a, 52, 115), რომბული ფირფიტები (სამ. №№23a, 52, 115) და თიხის ცალყურა ტოლჩა, რომელსაც მუცელი კანელურებიანი, ხოლო ყურზე გადაჭრილი რქების მაგვარი დანამერწი აქვს (სამ. №7). მსგავსი კერამიკული ნაწარმი ყველაზე მეტ სიახლოვეს ამჟღავნებს: ფოთის, ენგურის, ნოსირის მასალებთან და ლეჩხუმში, ცხეთის ნამოსახლარზე, იატაკის დონეზე დაფიქსირებულ კერამიკასთან, რომელიც ძვ. წ. VIII-VII სს-ითაა დათარიღებული.

ვფიქრობთ, IV ჯგუფი ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნით ან VIII ს-ის პირველი ნახევრით უნდა დათარიღდეს.

ამგვარად, შესაძლებელი გახდა ფიბულის ამა თუ იმ ტიპისათვის ქრონოლოგიური ჩარჩოების დადგენა, რადგან მოხერხდა თვალის გადევნება თუ როდის იწყება და მთავრდება ამა თუ იმ ტიპის არსებობა. შედეგები ასეთია: **I ტიპი** – ნახევაროვალურკალიანი, IV ჯგუფი, ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნა – VIII ს-ის პირველი ნახევარი; **II ტიპი** – ოდნავასიმეტრიულკალიანი, IV და III ჯგუფი, ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნა – VII ს-ის პირველი ნახევარი; **III ტიპი** – ნახევარწრისებურკალიანი: III 1 ტიპი – მსხვილკალიანი, ირგვლივი თევზიფხური სახით შემკული, III და II ჯგუფი, ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარი – VI ს-ის პირველი ნახევარი; III 2 ტიპი – როზეტისებურგანივკვეთიანი, III, II და I ჯგუფები, ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარი – VI ს-ის I ნახევარი; III 3 ტიპი – მრავალკუთხაგანივკვეთიანი, III და II ჯგუფი, ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარი – VI ს-ის პირველი ნახევარი; III 4 ტიპი – მართკუთხაგანივკვეთიანი, II და I ჯგუფი, ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევარი – VI ს-ის პირველი ნახევარი; III 5 ტიპი – რომბულგანივკვეთიანი, III, II და I ჯგუფები, ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარი – VI ს-ის პირველი ნახევარი; III 6 ტიპი – დისკოსებურ-შემსხვილებებიანი, II და I ჯგუფი, ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევარი – VI ს-ის პირველი ნახევარი; III 7 ტიპი – წვრილკალიანი და განიერფეხიანი, II და I ჯგუფი, ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევარი – VI ს-ის პირველი ნახევარი; III 8 ტიპი – დაკეჭნილზურგიანი, II ჯგუფი, ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევარი – VI ს-ის პირველი ნახევარი.

თლიას სამაროვანზე ფიბულები არსებობდა ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნიდან – ძვ. წ. VI ს-ის პირველი ნახევრის ჩათვლით. ეს თარიღი ნაწილობრივ ემთხვევა ბ. ტეხოვის თარიღებს, მაგრამ არა თლიას სამაროვანზე ფიბულების არსებობის დასაწყისის მის მიერ შემოთავაზებულ თარიღს – ძვ. წ. XII ს-ის ბოლო.

ამგვარი გამოკვლევის შედეგად, შედარებითი და აბსოლუტური ქრონოლოგიის საფუძველზე გამოიკვეთა ფიბულების ევოლუციური განვითარება და **ტიპოლოგიის საფუძველი** – რკალის კორპუსის მოყვანილობა. გაირკვა, რომ უძველესია **I ტიპი** – ნახევაროვალურრკალიანი (ნახევაროვალურთაღიანი) ფიბულები; **II ტიპი** – ოდნავასიმეტრიურრკალიანი (ოდნავასიმეტრიულთაღიანი) ფიბულები ერთგვარად გარდამავალ ტიპად წარმოგვიდგება. ხოლო **III ტიპი** – ნახევარწრისებურრკალიანი (ან «ნალისებრი»), რომელიც ყველაზე გვიანდელი, მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანია, უკვე ასახავს თლიაში ფიბულების განვითარებული ინდუსტრიის არსებობას. თლიას სამაროვანმა მოგვცა იმის საშუალება, რომ თვალი გაგვედევნებინა ფიბულების ევოლუციური განვითარებისათვის.

სამთავროს სამაროვანი ფიბულების თვალსაზრისით ვერ იძლევა ისეთივე სურათს, მაგრამ ეს ის ძეგლია, სადაც აღმოჩენილია კავკასიაში უძველესად მიჩნეული ფიბულა და რომლის სწორი ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიურ განსაზღვრაზე ბევრი მნიშვნელოვანი საკითხია დამოკიდებული. სამთავროს სამაროვანზე, რომელიც კავკასიის არქეოლოგიის ერთ-ერთ საეტაპო ძეგლადაა მიჩნეული, ერთწილადი რკალისებური ფიბულები 9 კომპლექსიდანაა ცნობილი. ესენია: №№591, 600 (ფრ. ბაიერნის გათხრები), №17 (1938 წ. N უბანი), № 123 (1939 წ. N უბანი), №174 (1940 წ. N უბანი), №186 (1940 წ. N უბანი), №41 (ორმოსამარხის ნაშთი, 1947 წ. N უბანი), №276 (1947 წ. N უბანი), №310 (1948 წ. N უბანი). კომპლექსები ორმოსამარხებია. მათგან №№591, 600 და 123 სამარხის ფიბულები ბრინჯაოსია, დანარჩენები რკინისა.

კავკასიაში ერთ-ერთ უძველეს ფიბულად სწორედ სამთავროს №591-ე სამარხის ბრინჯაოს გრეხილრკალიანი ფიბულაა მიჩნეული. კომპლექსისა და თვით ფიბულის დათარიღების შესახებ ორი აზრია გამოთქმული: მას აკუთვნებენ **ძვ. წ. II ათასწ. ბოლოს ან ძვ. წ. VIII-VII სს-ს**, ხოლო №№41, 123, 174, 276, 600 სამარხებს – ძვ. წ. VIII-VII ს-ის პირველ ნახევარს; №№17, 186, 310 სამარხები დათარიღებულია ე. წ. სკვითური ხანით – ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ით.

№591-ე სამარხის ინვენტარი ფრ. ბაიერნის, ვ. ვირუბოვის, ბ. კუფტინის ნაშრომებში სხვადასხვაგვარად გამოიყურება. ამ მონაცემების შეჯერების საფუძველზე ეჭვის ქვეშ დგება მისი «კომპლექსობა.» მიუხედავად ამისა, თუ №591-ე სამარხს მაინც სანდო კომპლექსად მივიჩნევთ, მივიღებთ მისი ინვენტარის დათარიღების ასეთ სურათს – **ბოლოკვეთილი მახვილები** ძვ. წ. XI ს-ის მეორე ნახევრითა და IX ს-თაა

დათარიღებული; ბრინჯაოს სატევრები მაღალი ქუდით ტარზე, სხვადასხვა ზომისა და ერთმანეთისაგან მეტნაკლებად განსხვავებულები, ისევე თარიღდება როგორც ბოლოკვეთილი მახვილები. ცენტრალურამიერკავკასიური ცულები ზოგადად ძვ. წ. I ათასწლეულის შუა ხანებამდე არსებობენ. ასევე ხანგრძლივია ბრტყელი, გვერდითი შვერილებიანი ცულების არსებობის ხანაც. ბრინჯაოს ქუსლამოღარული ბრტყელი ისრისპირები სკვითურ ხანამდე არიან შემორჩენილი. რ. აბრამიშვილის აზრით, სამთავროში რკინის შუბისპირები მასრაზე ბრინჯაოს სალტით, ჩნდება და დამახასიათებელია მოჭიქულ თიხის ჭურჭელთან ერთად ორი ფენის სამარხებისათვის _ ძვ. წ. XI-X და ძვ. წ. IX-VIII სს. მონაცრისფრო-მწვანედ მოჭიქული ჭურჭელი ქუსლგამოყვანილი ფეხით, რომელიც №591-ე სამარხში ყოფილა, ბ. კუფტინისა და ნ. მამაიაშვილის მიხედვით ურარტული ხანისაა. კ. კუმნარიოვას ის ძვ. წ. IX ს-ზე ადრეულად არ მიაჩნდა. ი. სულთანშივილი №591-ე სამარხის ჭურჭელს ძვ. წ. XI ს-ით ათარიღებს. ბრინჯაოს გრავირებული პინცეტები გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კომპლექსებისათვის დამახასიათებელი ნივთია. №591-ე სამარხის ბრინჯაოს სარტყლის მსგავსი სარტყელი ცნობილია განთიადის სამაროვნიდან ძვ. წ. VIII-VII სს-ით დათარიღებული №61 სამარხიდან, რომელშიც სამთავროს №174-ე სამარხის მსგავსი რკინის მახვილიცაა აღმოჩენილი. ამგვარად, №591-ე სამარხის (ვიმეორებთ, თუ ის ხელოვნურად შექმნილი კომპლექსი არაა) ქრონოლოგიური ჩარჩო ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნით ან VIII ს-ით შეიძლება განისაზღვროს. თუ ეს დასკვნა სწორია, მაშინ სამთავროში ფიბულების არსებობა უწყვეტად ებმის ერთმანეთს და ტიპოლოგიური განვითარების დანახვაც შესაძლებელია. ეს უწყვეტობა აღარ შეინიშნება და სამთავროს სამაროვანზე ფიბულების არსებობაში ლაკუნა ჩნდება, თუ №591-ე სამარხის თარიღად ძვ. წ. XI-X სს-ს მივიღებთ. რაც შეეხება №591-ე სამარხის ფიბულას, ის არაერთი მკვლევარის მიერ დაკავშირებულია ე. წ. სუბმიკენური ტიპის ფიბულებთან, მაგრამ აღნიშნული ფიბულა დათარიღებისათვის საყრდენი ვერ იქნება, რადგან დაბალრკალიანი ფიბულები ეგეოსის სუბმიკენური ხანის ძეგლებისათვის დამახასიათებელი არ არის.

სამთავროს ბრინჯაოს ფიბულები ორი ტიპისაა: I. ნახევაროვალურრკალიანი (სამ. №№591, 600), რომელიც ორი ქვეტიპითაა წარმოდგენილი _ გრეხილრკალიანი და თევზიფხური ორნამენტით შემკულრკალიანი ფიბულები; II. ნახევარწრისებურრკალიანი (სამ. №123), ფიბულა რომელიც გრეხილრკალიანია. ამგვარად, №591 და

№123 სამარხების ფიბულები ორივე გრეხილრკალიანია, მაგრამ პირველი ნახევაროვალურკალიანია, ხოლო მეორე ნახევარწრისებური. კომპლექსთა ქრონოლოგიის მიხედვით №123 სამარხის ფიბულა უფრო ახალგაზრდაა, ხოლო №591 სამარხის დაბალთადიანი ფიბულა უფრო ძველი. დაბალთადიანი და წვრილრკალიანი ფიბულები რომ უძველესია, ეს უკვე ვნახეთ თლიას სამაროვნის მაგალითზეც.

ამგვარად, იმისათვის, რომ თლიასა და სამთავროს სამაროვანზე ფიბულათა უძველესი (საწყისი) ტიპი და მათი გამოჩენის ხანა დაგვედგინა, ვიხელმძღვანელებთ იგივე მეთოდით, როგორითაც თავის დროზე რ. აბრამიშვილმა სამთავროს სამაროვნის, ხოლო შემდეგ ამიერკავკასიის არქეოლოგიური ძეგლების ქრონოლოგიური ჯგუფების დათარიღებისას. რეტროსპექტულად დავალაგეთ ქრონოლოგიური ჯგუფები და ამგვარად მივედით ფიბულების გამოჩენამდე, განსხვავებით გ. კოსაკისა და ალ. პრუსისაგან, რომელთაც ფიბულების გამოჩენით დაიწყეს თლიას სამაროვნის ფიბულების ქრონოლოგიურ ჯგუფებად დაყოფა.

ამგვარად, თლიასა და სამთავროს სამაროვნის მაგალითზე დავინახეთ, რომ ტიპოლოგიის მთავარი ნიშანი, საფუძველი კორპუსის მოყვანილობაა, ანუ უძველესია დაბალრკალიანი (**I ტიპი**) ფიბულები, რომლებიც ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნაზე – ძვ. წ. VIII ს-ის პირველ ნახევარში არსებობენ; I ტიპთან თანაარსებობენ, მაგრამ უფრო გვიანაც განაგრძობენ არსებობას ოდნავასიმეტრიულრკალიანი (**II ტიპი**) ფიბულები, რომლებიც გვხვდება ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნიდან – ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევრის ჩათვლით. ნახევარწრისებურკალიანი ანუ მაღალრკალიანი («ნალისებრი») ფიბულები (**III ტიპი**), რომლებიც დიდი მრავალფეროვნებით ხასიათდებიან, არსებობენ ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრიდან დაწყებული VI ს-ის პირველი ნახევრის ჩათვლით. ტიპოლოგიის ეს პრინციპი, ანუ მთავარ საფუძვლად კორპუსის მოყვანილობის, კორპუსის ფორმის აღება, ვფიქრობთ, კავკასიის ნებისმიერი სამაროვნისათვის გამოდგება. მხოლოდ ეს საფუძველი იძლევა კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური მოწესრიგების საშუალებას. ანალოგიური სამუშაოს შესრულება ყობანის მასალისათვის მაშინ გახდება შესაძლებელი, როდესაც ხელმისაწვდომი იქნება ყობანის კომპლექსების დადგენა და სამაროვნის მასალის ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური კვლევის ჩატარება. ამავე პრინციპით, კორპუსის მოყვანილობითა და ფორმით, კავ-

კასიის ფიბულებში კიდევ გამოვყავით სამი ტიპი: **IV**. დაბალრკალიანი, მარყუჟისებური ზამბარით, რომლებიც მხოლოდ აზერბაიჯანის მასალებიდანაა ცნობილი; **V**. «ზოომორფული» ფიბულები, რომელთაც რკალიც ცხოველის ფირფიტისებურ გამოსახულებას წარმოადგენს. ისინი ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრიდან _ VI ს-ის პირველი ნახევრის ჩათვლით არსებობენ; და **VI**. «გველისებური», რომლებიც კავკასიის მასალებში კომპლექსებიდან არაა ცნობილი.

ჩვენს მიერ გამოყოფილი ძირითადი ტიპები (I-VI ტიპი) ისეთი ნიშნების მიხედვით, როგორცაა რკალის განივკვეთი და ფორმა, რკალის შემკულობა, ბუდის (ფეხის) ფორმა-შემკულობა, დაყოფილია ქვეტიპებად, ანუ ჩამოთვლილი ნიშნების კომბინაციები ქმნიან ქვეტიპებს.

§ 2. ტერმინოლოგია, კონსტრუქცია, ნედლეული, დამზადების ტექნიკა. ფიბულა, რა პერიოდისა და კონსტრუქციისაც არ უნდა იყოს, ერთწილადია, თუ ის დამზადებულია ერთი მავთულისაგან. კავკასიაში გავრცელებული ერთწილადი რკალისებური ფიბულები შედგება: ნემსის, ზამბარის, რკალის, ბუდისა (ფეხის) და ნამსსაჭერისაგან. გვაქვს ერთადერთი შემთხვევა, როცა ნემსი შემკულია განივი, დამორებული თევზიფხური სახით (თლია, სამარხი №129). კავკასიის რკალისებურ ფიბულებში ზამბარა შეიძლება იყოს მოზრდილი ან შედარებით მცირე ზომის, ერთნახვევიანი, იშვიათი გამონაკლისის გარდა, როცა ზამბარა სამნახვევიანია. ფიბულის რკალი, რომელიც გადაჭიმულია ზამბარიდან ბუდემდე და ნემსთან ერთად ქმნის კორპუსს ანუ თაღს, შეიძლება იყოს დაბალი, ასიმეტრიული ან მაღალი («ნალისებური»), «გველისებური» ფორმის, ზოომორფული. თვითონ რკალი (რკალის ზურგი, რკალის ღერო) სადა ან შემკულია, სხვადასხვაგვარად პროფილირებული, სხვადასხვაგვარგანივკვეთიანი. რკალი ზამბარისა და ბუდისაგან შეიძლება გამოყოფილი იყოს: ირგვლივი ხაზების ჯგუფებით, ასტრაგალისებური ან დისკოსებური შემსხვილებებით (გვაქვს ერთი შემთხვევა, როცა დისკოსებური შემსხვილება ვერტიკალურადაა ამოჭრილი რამდენიმე ადგილას – ყობანი). შესაძლებელია რკალი შემკული იყოს დარჩილული ფიგურებითა და საკიდებით. კავკასიის ფიბულების ბუდე (ფეხი) შესაძლებელია იყოს რკალის ღეროს სიმეტრიული, ოდნავ ან ძლიერ გაგანიერებული; მაღალი ან დაბალი. კავკასიის ფიბულების ბუდეების უმრავლესობა სადაა, მაგრამ გვხვდება შემკული ეგზემპლარებიც. შემკულობა სხვადასხვაგვარია: ფანტასტიკური ცხოველი, თევზები, სვასტიკები, გეომეტრიული ნაკვთები, მალტური

ჯვარი და სხვ. ბუდის ნემსსაჭერი ან მომადლოა, ენისებური ან დაბალი და მილისებური.

კავკასიის ფიბულები დამზადებულია ბრინჯაოსაგან, რკინისაგან, იშვიათად ოქროსა და ვერცხლისაგან. სამწუხაროდ ფიბულათა მეტალოგრაფიული ანალიზები თითქმის არა გვაქვს. გაკეთებულია მხოლოდ მზეთამზეს სამაროვნის №2 სამარხის 4 ცალი ფიბულის და განთიადის სამაროვნის №61 სამარხის 1 ცალი ფიბულის სპექტრული ანალიზი, რომელთა მთავარი მალეგირებელი ნივთიერებაა სპილენძი.

ფიქრობენ, რომ ერთწილადი რკალისებური ფიბულები ყალიბში ჩამოისხმებოდა. ყალიბების აღმოჩენის ფაქტები საერთოდ ძალზე მცირეა (ბერძნული სმირნა, სამოსი, ბაიარიკლი). კავკასიაში კი არც ერთი ყალიბი არ არის აღმოჩენილი. მიუხედავად ამისა, მაინც შესაძლებელია ფიბულათა დამზადების ტექნოლოგიის აღდგენა. ქვის ორსაგდულიანი ყალიბიდან ნედლეულის ამოღების შემდეგ ხდებოდა მისი დამუშავება ჭედვით. ნემსი და სპირალი გამოიჭედებოდა დაბალ ტემპერატურაზე. მაღალ ტემპერატურას იყენებდნენ რჩილვისას. ხელოსნებს უნდა განესაზღვრათ მავთულის სიგრძე ზამზარისა და ნემსისათვის. ზოგიერთი ფიბულის ზამზარის დახვევა ზოგჯერ ცივად, ჭედვის საშუალებით ხდებოდა (პაროსი, ტენოსი). თვლიან, რომ ცივად ჭედვის მეთოდი რკინის ხანას განეკუთვნება. როგორც ე. საპოუნა-საკელარაკისი აღწერს, შემკობა სრულდებოდა ბრტყელი ნაკაწრით, ბრინჯაოსაგან დამზადებული იარაღით ან უფრო ძლიერი გრავირებით, რომელიც ფოლადის წვრილი საკაწრი (კუნსონი) იარაღით ხდებოდა. ფიქრობენ, რომ ბრინჯაოზე გრავირება მხოლოდ ფოლადის იარაღით იყო შესაძლებელი, რაც ევროპაში ძვ. წ. VIII ს-დან ჩანს ცნობილი (ჰ. მერიონი).

III თავი

კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ტიპოლოგია

§ 1. კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ტიპები. კავკასიაში გავრცელებული ერთწილადი რკალისებური ფიბულები ჩვენ ექვს ტიპად დავყავით. ესენია: I. ნახევაროვალურრკალიანი ანუ დაბალრკალიანი; II. ოდნა-

ვასიმეტრიულრკალიანი; III. ნახევარწრისებრი ანუ მაღალრკალიანი («ნალისებური»); IV. მარყუქისებურზამბარიანი; V. «ზომორფული»; VI. «გველისებური.»

I ტიპი – ნახევაროვალურრკალიანი ანუ დაბალრკალიანი ფიბულები. I ტიპის ფიბულათა მთავარი დამახასიათებელი ნიშნებია: შედარებით დაბალი რკალი, რის გამოც ფიბულის კორპუსი ოვალური ფორმისაა. რკალის ღერო წვრილი და თანაბარი სისქისაა; ბუდე რკალის შესაბამისად ვიწროა; ნემსსაჭერი პატარა და მომრგვალებული. რკალის რაგვარობისა და შემკულობის მიხედვით I ტიპის ფიბულებში შეიძლება გამოიყოს 5 ვარიანტი: I 1 – სადარკალიანი; I 2 – ერთმანეთისაგან დაშორებული ირგვლივი «თევზიფხური» სახით შემკულრკალიანი; I 3 – გრეხილრკალიანი; I 4 – ნაჭდევებით შემკულრკალიანი; I 5 – «დაკეჭნილრკალიანი.»

I 1 – სადარკალიანი. ამ ვარიანტის მსგავსი ფიბულები ცნობილია წინა აზიის ძეგლებიდან (მეგიდო, ტელ ელ ფარაჰი, ტელ ენ ნასბეჰი, ლახიში, ამანი) ძვ. წ. XI ს-დან ძვ. წ. VIII ს-ის ჩათვლით. ანალოგიური ფიბულები უცნობია ანატოლიის მასალებიდან. საბერძნეთის კუნძულებზე და მატერიკზე მოპოვებული მასალებიდან კავკასიის I 1 ვარიანტის ფიბულებთან ყველაზე მეტ მსგავსებას ამჟღავნებს დაბალრკალიანი ფიბულები: ვროკასტროდან, კარფიდან, ფორტეტსადან, პალეკასტროდან (კრეტა), ეგინადან, ლინდოსიდან, იოლკოსიდან, ფერაიდან და თარიღდებიან პროტოგეომეტრიული-გეომეტრიული ხანით. ანალოგიური ფიბულები აღმოჩენილია: ბულგარეთის, რუმინეთის, იუგოსლავიის, იტალიის ძეგლებზე. კარგად დათარიღებული სანდო კომპლექსების (თრელი, ნიგვზიანი, კალაკენტი, ფიჭვნარი) მიხედვით, I ტიპის ფიბულების არსებობა კავკასიაში ძვ. წ. I ათასწლეულის IX-VIII სს-დან – ძვ. წ. IV ს-ის ჩათვლით შეიძლება ვივარაუდოთ. ფიჭვნარის სამაროვანზე დაბალრკალიანი ვერცხლის ფიბულის არსებობა ამ ტიპის დიდ «სიცოცხლისუნარიანობაზე» მიგვითითებს.

I 2 – ერთმანეთისაგან დაშორებული ირგვლივი «თევზიფხური» ორნამენტით შემკულრკალიანი. ამ ვარიანტის მსგავსი ფიბულები მხოლოდ იტალიის მასალებიდანაა ცნობილი. დაშორებული განივი თევზიფხური სახით შემკობა გრავირების ერთ-ერთი ყველაზე ადრეული სახეა. გრავირების ეს სახე იტალიიდან ცნობილი ნიმუშების მიხედვით რამდენადმე უფრო ძველია (ძვ. წ. X-VIII ს.ს.), ხოლო კავკასიის მასალების მიხედვით ძვ. წ. VIII ს-ში უნდა ყოფილიყო გავრცელებული. კავკასიის კომპლექსები, რომლებიც ამ ვარიანტის ფიბულებს შეიცავენ, ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ

მეოთხედს განეკუთვნებიან. გრავირების ამ არქაული სახით შემკული კავკასიის ფიბულები ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნითა და ძვ. წ. VIII ს-ით უნდა დათარიღდნენ.

I 3 – გრეხილრკალიანი. ამ ვარიანტის მსგავსი ფიბულები თურქეთიდან მხოლოდ ტროადანაა ცნობილი. მას ტროა VIII-ეს ფენას მიაკუთვნებენ. უახლეს გამოკვლევებზე დაყრდნობით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ არც ერთი ტიპის გრეხილრკალიანი ფიბულა არ ყოფილა დამახასიათებელი მცირე აზია - წინა აზიის ქვეყნებისათვის. საბერძნეთის კუნძულებზე აღმოჩენილი ფიბულებიდან ჩვენი I 3 ვარიანტის ანალოგიურია: ფსიხროში, პეგაიოდაკიაში (კრეტა), იალისოში (როდოსი), ათენას ტაძარში აღმოჩენილი ფიბულები.

მოტანილი პარალელებიდან ჩვენს ფიბულასთან ყველაზე ახლოსაა ფსიხროში და იალისოში აღმოჩენილი ფიბულები. თესალიიდან დაბალთალიანი და გრეხილრკალიანი ფიბულები ცნობილია: ნეოხაირაკიდან (ალმიროსთან), რომელიც გვიანგეომეტრიულ ხანას უნდა განეკუთვნებოდეს. სამი ასეთივე ფიბულაა ცნობილი ფერაის სალოცავიდან, რომელიც ძვ. წ. VIII ს-ის ბოლოთი და VII ს-ის დასაწყისით თარიღდება. ამ ტიპის ფიბულების კარგი ანალოგებია ცნობილი დელფოსიდან ძვ. წ. VII-VI სს-ის კერამიკასთან ერთად. დაბალრკალიანი გრეხილი ფიბულები ცნობილია: ბულგარეთიდან, რუმინეთიდან, იუგოსლავიიდან (კავკასიის ამ ტიპის ფიბულების იდენტურია ლიბურნიიდან, ნინის სამაროვნის №№26, 86 სამარხებიდან მომდინარე, ძვ. წ. VIII ს-ის გრეხილრკალიანი ფიბულები).

გრეხილრკალიანი ფიბულები ყველაზე გავრცელებული ტიპია მთელ ფიბულათა მატარებელ სამყაროში. უცხოური მასალებიდან დაბალრკალიანი, ჩვენი I 3 ვარიანტის შესაბამისი ფიბულები გავრცელებულია ზოგადად ძვ. წ. I ათასწ. პირველ მეოთხედში და უმეტეს შემთხვევაში, მაღალრკალიანი და დაბალრკალიანი გრეხილი ფიბულები ქრონოლოგიურად არ იმიჯნებიან. იშვიათად, მაგრამ ისინი შეიძლება თანაარსებობდნენ კიდევაც (კერამეიკოსი). ეს ჩვენთვისაა საინტერესო მაღალ და დაბალრკალიანი ფიბულების გამიჯვნა, რადგან კავკასიის ქრონოლოგიურად ადრეული ფიბულები დაბალრკალიანია. სამხრეთ ევროპამ გაიარა დაბალრკალიანი (ვილინოს ხემისებური) ფიბულების ეტაპი უფრო ადრე, ვიდრე ჩვენთან ფიბულები შემოვიდოდნენ. სამხრეთ ევროპაში მაღალრკალიან რკალისებურ ფიბულებზე გადავიდნენ ძვ. წ. XI ს-დან და ისინი არსებობენ გვიანგეომეტრიული-ადრეარქაული ხანის ჩათვლით, პერიფერიაში კი უფრო დიდხანსაც. ამიტომ, ეს მომენტი

გათვალისწინებული უნდა იყოს სამთავროს №591-ე სამარხის დათარიღებისას, მასში არსებული გრებილი, დაბალრკალიანი ფიბულისათვის დამათარიღებელი მნიშვნელობის მიცემისას. ეს ის შემთხვევაა, როცა ფიბულას დამათარიღებლად ვერ გამოვიყენებთ.

I 4 _ ნაჭდევებით შემკულრკალიანი. ამ ვარიანტის მსგავსი ფიბულები მხოლოდ კავკასიისათვისაა დამახასიათებელი. მათი არსებობის თარიღი ძვ. წ. VIII-VII სს-ით უნდა განისაზღვროს.

I 5 _ «დაკეჭნილრკალიანი» (თუ გოფირებულრკალიანი). ამ ვარიანტის თეთრიწყლების ფიბულის რკალის შემკულობა, ზუსტად იმეორებს სამთავროს სამაროვნის ძვ. წ. VIII-VII ს-ის პირველი ნახევრით დათარიღებულ სამარხებში აღმოჩენილი სამაჯურების რკალის შემკულობას. ზუსტად ანალოგიური გოფირებული (თუ «დაკეჭნილი») რკალები აქვთ ძვ. წ. 700-500 წწ-ით დათარიღებულ წვრილრკალიან სამაჯურებს, რომლებიც ცნობილია იუგოსლავიიდან, ადგილ ველიჩნა ვაზიდან (Velična vas). მათი ანალოგები ვერსად მოვიძიეთ.

II ტიპი _ ოდნავ ასიმეტრიულრკალიანი ფიბულები. II ტიპის ფიბულათა მთავარი დამახასიათებელი ნიშნებია: ოდნავ წინ, ბუდისაკენ გადახრილი რკალი, რის გამოც ფიბულის კორპუსი ოდნავ ასიმეტრიული მოყვანილობისაა; რკალის ღერო წვრილი და თანაბარი სისქისაა; ბუდე რკალის შესაბამისად ვიწროა; ნამსსაჭერი _ პატარა და მომრგვალებული. II ტიპის ფიბულებში რკალის რაგვარობისა და შემკულობის მიხედვით გამოვყავით 3 ვარიანტი: **II 1 _ სადარკალიანი;** **II 2 _ ერთმანეთისაგან დაშორებული ირგვლივი «თევზიფხური» სახით რკალშემკული;** **II 3 _ გრებილრკალიანი.**

II 1 _ სადარკალიანი. ფიბულათა ამ ჯგუფში არ შეგვიტანია ზმეისკოეს ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ე. წ. ფიბულა, რადგან ის ავტორთა აღწერილობის მიხედვით ფიბულად არაა განსაზღვრული. როცა ნივთის განსაზღვრა სათუთა, მასზე დაყრდნობით შორს მიმავალი დასკვნების გაკეთება მართებული არ უნდა იყოს. ვ. კოზენკოვასა და მ. ლესკოვის მიერ ნივთი ფიბულად იქნა გამოცხადებული და შესაბამისად დაკავშირებული ძვ. წ. XI-X სს-ის სამხრეთ და ცენტრალური ევროპის არქეოლოგიურ კომპლექსებთან და მასზე დაყრდნობით ნამოსახლარის თარიღი ძვ. წ. XII-IX სს-ით განისაზღვრა. მათ კვალდაკვალ გ. კოსაკმა კიდევ უფრო შორს მიმავალი დასკვნები გააკეთა და ამ ე. წ. ფიბულიდან წარმოებულად ჩათვალა თლიას

სამაროვნის ადრეული ოდნავასიმეტრიულრკალიანი ფიბულები და ისინი ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მიჯნით, ხოლო თვით ზმეისკოეს «ფიბულა» ძვ. წ. XI ს-ით დაათარიდა.

II 1 ვარიანტის ფიბულები ანალოგიური მოყვანილობის კორპუსით, ოღონდ სხვა მორფოლოგიური ნიშნებით (მაგ.: გრებილრკალიანი, ირგვლივი თევზიფხური სახით შემკულრკალიანი), მხოლოდ კავკასიიდანაა ცნობილი. ფიბულები ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნით და ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდებიან.

II 2 _ ერთმანეთისაგან დაშორებული ირგვლივი «თევზიფხურით» რკალშემკული. ამ ვარიანტის ფიბულების ანალოგები, გარდა კავკასიის მასალებისა, ჩვენთვის უცნობია. მათი თარიღი ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნიდან, ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევრით უნდა განისაზღვროს.

II 3 _ გრებილრკალიანი. ამ ვარიანტის ფიბულა კავკასიის მასალებიდან ერთი ცალია აღმოჩენილი თლიას სამაროვანზე (სამ. №48). მისი ანალოგი უცნობია. თარიღდება ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნითა და ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევრით.

III ტიპი ნახევარწრისებრი ანუ მაღალრკალიანი («ნალისებრი») ფიბულები.

III ტიპის ფიბულებში რკალის რაგვარობისა და შემკულობის მიხედვით გამოყვავით 25 ვარიანტი: III 1 – სადარკალიანი; III 2 – სიგრძეზე მიმართული «თევზიფხურით» რკალშემკული; III 3 _ ირგვლივი «თევზიფხურით» რკალშემკული; III 4 _ ყვავილისებრგანივკვეთიანი რკალით; III 5 _ მრავალკუთხაგანივკვეთიანი რკალით; III 6 _ მართკუთხაგანივკვეთიანი რკალით; III 7 _ რომბისებრგანივკვეთიანი რკალით; III 8 _ რკალზე დისკოსებური შემსხვილებებით; III 9 _ მძივისებრრკალიანი; III 10 _ ირგვლივი ზოლების სეგმენტებით რკალშემკული; III 11 _ დაკეჭნილზურგიანი რკალით; III 12 _ გრებილრკალიანი; III 13 _ ფირფიტისებრრკალიანი; III 14 _ რკალზე ეკლისებურშვერილებიანი; III 15 _ რკალზე ლურსმნისებრი შვერილებით; III 16 _ რკალზე ვერძის თავის პროტომებით; III 17 _ დაფანჯრული ნახევარსფეროსებური რკალით; III 18 _ რკალის თავსა და ბოლოში ზოომორფული გამოსახულებებით; III 19 _ პალმეტებით ბუდეშემკული; III 20 _ ბუდეჭვინტიანი; იმპორტული: III 21 _ ბალიშისებურზურგიანი რკალით; III 22 _ ნავისებურ (a navicella) ზურგიანი რკალით; III 23 _ ღრუმუცლიანი რკალით; III 24 _ ბიბილოსებური რკალით; III 25 _ ნახევარ-ოვალურრკალიანი (ურეკის ფიბულა).

III 1 a ვარიანტის ფიბულების ანალოგიური ფიბულები ცნობილია ანატოლიიდან, წინა აზიის ქვეყნებიდან (ენკომი, მეგიდო, ლახიში), კვიპროსიდან, ეგეოსის კუნძულებიდან, მატერიკული საბერძნეთიდან (ოლიმპია, კერამეიკოსი); მაკედონიიდან, ბულგარეთიდან, რუმინეთიდან, ცენტრალური ევროპის, იუგოსლავიის და იტალიის ტერიტორიიდან. III 1 a ვარიანტის ფიბულები ძვ. წ. VIII ს-დან ძვ. წ. IV ს-ის ჩათვლით არსებობენ. ამ ჩარჩოებს შორის დათარიღების უფრო დაკონკრეტება კომპლექსის გათვალისწინებით უნდა მოხდეს (მაგ. ბრილი, №26 (1950 წ.) – ძვ. წ. VI ს. ნაცარგორა №208 – ძვ. წ. VIII ს. ყაზბეგი – ძვ. წ. V-IV სს.). **III 1 b ვარიანტის** ფიბულები ზოგადად ძვ. წ. VI-IV სს-ით თარიღდება. პარალელური მასალა ვერ მოვიძიეთ. ისინი უეჭველად ადგილობრივი სახელოსნოს ნაწარმია. **III 1 c ვარიანტის** ფიბულები კავკასიაში ძვ. წ. VII-VI სს-ში არსებობენ. **III 1 d ვარიანტის** ფიბულები მხოლოდ ყაზბეგის «განძიდან» და ბრილის სამაროვნიდანაა ცნობილი. ისინი ზოგადად ძვ. წ. V-IV სს-ით თარიღდება.

III 2 – სიგრძეზე მიმართული «თევზიფხურით» რკალშემკული. ამ ტიპის ფიბულები (დაახლ. 32 ცალი) თითქმის მთელ კავკასიაშია გავრცელებული. ანალოგები უცნობია. როგორც ჩანს, ამ ვარიანტის ფიბულები მხოლოდ კავკასიის კუთვნილებაა; სიგრძივი თევზიფხურით შემკობა მხოლოდ კავკასიის რკალისებრ ფიბულებს ახასიათებთ. ისინი ძვ. წ. VIII ს-ში ჩნდებიან და ძვ. წ. IV ს-ის ჩათვლით არსებობენ. **III 2 b ვარიანტის** ფიბულები მხოლოდ ბრილის სამაროვნიდანაა ცნობილი. ისინი ძვ. წ. VI ს-ის მეორე ნახევრით თარიღდებიან. **III 2 c ვარიანტის** ფიბულა მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილი წითელი შუქურას სამაროვნის ძვ. წ. VI-V სს-ით დათარიღებული №26(35) სამარხიდან. **III 2 d ვარიანტის** ფიბულა მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილი ყაზბეგიდან (1879 წ. გათხრები. სსმ კოლ. 2-02). ფიბულა ძვ. წ. V-IV სს-ით თარიღდება. **III 2 e ვარიანტის** ფიბულაც მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილი ყაზბეგიდან და თარიღდება ძვ. წ. V-IV სს-ით.

III 3 – ირგვლივი «თევზიფხურით» რკალშემკული. **III 3 a ვარიანტის** ფიბულების ანალოგები ცნობილია მხოლოდ ძვ. წ. IX ს-ით დათარიღებული იტალიის მასალებიდან. ამ ვარიანტის ფიბულების არსებობა ძვ. წ. VIII-VI სს-ით განისაზღვრება. **III 3 b ვარიანტის** ვარიანტის ფიბულებს ანალოგები არ ეძებნებათ. ისინი მხოლოდ კავკასიის საკუთრებაა. არსებობენ ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრიდან ძვ. წ. VI ს-ის პირველი ნახევრის ჩათვლით. **III 3 b 1 ვარიანტის** ფიბულა მხოლოდ მზეთამზის

სამაროვნისაა ცნობილი და ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდება. **III 3 b 2 ვარიანტის** ფიბულები მხოლოდ წონიარისიდანაა ცნობილი. ზოგადად ძვ. წ. VIII-VII სს-ით თარიღდებიან. **III 3 c ვარიანტის** ფიბულები მხოლოდ ფასკაუდან, ე. წ. «კოსნიერსკას» კოლექციიდანაა ცნობილი.

III 4 _ ყვავილისებურგანივკვეთიანი რკალით. III 4 a ვარიანტის ფიბულები მხოლოდ კავკასიიდანაა ცნობილი და ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VI ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდებიან. **III 4 b ვარიანტის** ფიბულები კავკასიის გარდა უცნობია. თარიღდებიან ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ის პირველი ნახევრით. **III 4 c ვარიანტის** ფიბულები მხოლოდ კავკასიაშია ცნობილი. ისინი ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდება. **III 4 d ვარიანტის** ფიბულა ერთადერთია ცნობილი ჯანტუხის სამაროვნიდან. თარიღდება ძვ. წ. VII ს-ით.

III 5 _ მრავალკუთხაგანივკვეთიანი რკალით. III 5 a ვარიანტის ფიბულები ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდებიან. **III 5 b ვარიანტის** ფიბულა ერთადერთია ცნობილი თლიას სამაროვნის ძვ. წ. VII-VI სს-ით დათარიღებული №331 სამარხიდან. **III 5 c ვარიანტის** ფიბულა კავკასიის მასალებიდან მხოლოდ ერთი ნიმუშია ცნობილი _ ძვ. წ. VI-IV სს-ით დათარიღებული ლარილარის საკრემაციო მოედნიდან. **III 5 d ვარიანტის** ფიბულა მხოლოდ ლარილარიდანაა ცნობილი.

III 6 _ მართკუთხაგანივკვეთიანი რკალით. III 6 a ვარიანტის ფიბულები ძვ. წ. VII-VI სს-ში არსებობენ. ანალოგიური ფიბულები ცნობილია: ანატოლიიდან, წინა აზიის მასალებიდან, თესალიიდან, საბერძნეთის კუნძულებიდან, იტალიიდან. ისინი ზოგადად ძვ. წ. VIII-VII სს-ით თარიღდებიან. **III 6 b ვარიანტის** ფიბულები თარიღდება ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VI ს-ით. ისინი მხოლოდ კავკასიიდანაა ცნობილი. **III 6 c ვარიანტის** ფიბულები ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ით თარიღდება.

III 7 _ რომბისებურგანივკვეთიანი რკალით. III 7 a ვარიანტის რომბისებურგანივკვეთიანი ფიბულები კავკასიაში, სამხრეთ კავკასიის პრიორიტეტია. ისინი ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VI ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდებიან. ანალოგიური ფიბულები ცნობილია: ანატოლიის, წინა აზიის მასალებიდან; ეგეოსის კუნძულებიდან, თესალიიდან, ბულგარეთიდან, რუმინეთიდან, ცენტრალური ბალკანეთის ძეგლებიდან; აპენინის ნახევარკუნძულიდან ჩრდილო იტალიის

მეგლების ჩათვლით. III 7 b ვარიანტის ფიბულები ძვ. წ. VIII-VI სს-შია გავრცელებული. ყველაზე დიდი რაოდენობით ისინი ბრილის სამაროვანზეა აღმოჩენილი და ძვ. წ. VI-IV სს-ით თარიღდება. III 7 c ვარიანტის ფიბულა მხოლოდ თლიას სამაროვნის №53 სამარხშია აღმოჩენილი. თარიღდება ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VI ს-ის პირველი ნახევრით.

III 8 _ რკალზე დისკოსებრი შემსხვილებებით. III 8 a ვარიანტის ფიბულები კავკასიაში ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული ტიპია. ანალოგები ცნობილია ცენტრალური ბალკანეთიდან. ფიბულები კავკასიის მასალების მიხედვით, ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრით და VI ს-ით თარიღდებიან. III 8 a 1 და 8 a 2 ვარიანტის თითო-თითო ფიბულა კავკასიაში მხოლოდ ყობანიდანაა ცნობილი. III 8 b ვარიანტის ფიბულები (თლია, აღმ. ადგ. უცნობია). ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ით თარიღდება. III 8 c ვარიანტის ფიბულების მსგავსი ცნობილია: მაკედონია-ცენტრალური ბალკანეთი-იტალიის ტერიტორიიდან. ფიბულები ძვ. წ. VIII-VI სს-ით თარიღდებიან. III 8 c 1 ვარიანტის ფიბულა კავკასიის მასალებიდან ორია ცნობილი _ ყაზბეგის განძიდან და ყობანის სამაროვნიდან. ფიბულები ძვ. წ. V-IV თარიღდებიან. III 8 c 2 ვარიანტის ფიბულები მხოლოდ კავკასიისთვისაა დამახასიათებელი. ისინი ძვ. წ. I ათასწლეულის მეორე მეოთხედით თარიღდებიან. III 8 d ვარიანტის ფიბულა ერთი ცალია აღმოჩენილი ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევრითა და VI ს-ით დათარიღებულ თლიას სამაროვნის №314 სამარხში. III 8 e ვარიანტის ფიბულა ერთი ცალია აღმოჩენილი ჯვარში. ანალოგები არ ეძებნება. ის შეიძლება ძვ. წ. VIII-VII სს-ს მივაკუთვნოთ. III 8 f ვარიანტის ფიბულა კავკასიის მასალებიდან მხოლოდ ყობანიდანაა ცნობილი. ანალოგიური ფიბულები მხოლოდ იტალიის მასალებში გვხვდება. III 8 g ვარიანტის ამ ვარიანტის ფიბულა ერთი ცალია აღმოჩენილი ურეკის სამაროვნის 13 სამარხ ორმოში. ის ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითაა დათარიღებული. III 8 h ვარიანტის ფიბულები ცნობილია თლიასა და ჯანტუხის სამაროვნებიდან. თარიღდებიან ძვ. წ. VII-VI სს-ით. ანალოგიური ფიბულები იუგოსლავიის მასალებიდანაა ცნობილი. III 8 i ვარიანტის ფიბულები განეკუთვნება ძვ. წ. VII-VI სს-ს. ანალოგები ცნობილია მხოლოდ იუგოსლავიიდან. III 8 i 1 ვარიანტის ფიბულა მხოლოდ ზემო რუთხადანაა ცნობილი. ანალოგები არა აქვს. III 8 j ვარიანტის ფიბულა მხოლოდ თლიას სამაროვნის №216 სამარხიდანაა ცნობილი. თარიღდება ძვ. წ. VII-VI სს-ით. III 8 k ვარიანტის ფიბულა მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილი სუკოს

ველიდან. თარიღდება ძვ. წ. IX ს-ის ბოლოთი და VI ს-ის დასაწყისით. **III 8 L ვარიანტის** ფიბულა, დათარიღებული ძვ. წ. VII ს-ით, ცნობილია ჯანტუხიდან. **III 8 m ვარიანტის** ფიბულა, სავარაუდოდ გუდაუთიდან უნდა იყოს. ანალოგები უცნობია. **III 8 n ვარიანტის** ფიბულები მხოლოდ სომხეთიდანაა ცნობილი. ისინი ძვ. წ. VIII-VII სს-თაა დათარიღებული. **III 8 o ვარიანტის** ფიბულა, შემკული ლურსმნისებური შვერილებით, მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილი ყულანურხვადან. ამგვარივე შემკულობის ოღონდ სხვა ტიპის (III 15) ფიბულა ცნობილია ეჟნეპლიდან. ანალოგიურად შემკული ნივთები ფართოდაა გავრცელებული ძვ. წ. VI-V სს-ის ეგეოსურ და სამხრეთევროპულ მასალებში.

III 9 _ მძივისებრკალიანი ფიბულები. III 9 a ვარიანტის ფიბულებს მხოლოდ კავკასიიდან ვიცნობთ. ისინი ძვ. წ. V ს-ის ბოლოსა და IV ს-ის დასაწყისს უნდა განეკუთვნებოდეს. **III 9 a 1 ვარიანტის** ფიბულა ერთი ცალია ცნობილი ბრილის სამაროვნიდან და თარიღდება ძვ. წ. VI-IV სს-ით. ანალოგიური ფიბულები სხვა ადგილიდან უცნობია. **III 9 b ვარიანტის** ფიბულები კავკასიის გარდა უცნობია. თარიღებიან ძვ. წ. V-IV სს-ით. **III 9 c ვარიანტის** ფიბულები მხოლოდ ყაზბეგის სამაროვნის კულტურული ფენებიდანაა ცნობილი. თარიღებიან ძვ. წ. V-IV სს-ით. **III 9 d ვარიანტის** ფიბულა ყაზბეგის სამაროვნის კულტურული ფენებიდანაა.

III 10 _ ირგვლივი ზოლების სეგმენტებით რკალშემკული. III 10 a ვარიანტის ფიბულები ცნობილია ბრილის სამაროვნიდან, ყობანიდან, ზემო რუთხადან. **III 10 a 1 ვარიანტის** ფიბულები ცნობილია მხოლოდ ბრილიდან და ყობანიდან. **III 10 a 2 ვარიანტის** ანალოგიური ფიბულები კავკასიის ფარგლებს გარეთ ჩვენთვის უცნობია. ისინი თარიღდება ძვ. წ. VI-IV სს-ით. **III 10 a 3 ვარიანტის** ფიბულები მხოლოდ ჩრდ. კავკასიის ძეგლებიდანაა ცნობილი. ანალოგები კავკასიის ფარგლებს გარეთ უცნობია. ისინი თარიღდება ძვ. წ. VI-IV სს-ით. **III 10 a 4 ვარიანტის** ფიბულა მხოლოდ ერთი ცალია და მისი აღმოჩენის ადგილი უცნობია. მხოლოდ ისაა ცნობილი, რომ კავკასიიდან მომდინარეობს. **III 10 b ვარიანტის** ფიბულები მხოლოდ კავკასიის მასალებიდანაა ცნობილი. ისინი თარიღდება ძვ. წ. VI-IV სს-ით.

III 11 _ დაკეჭნილზურგიანი რკალით. III 11 ვარიანტის ფიბულა კავკასიის მასალებიდან მხოლოდ ერთია ცნობილი, თლიას სამაროვნის №308 სამარხიდან, რომელიც ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VI ს-ის დასაწყისით უნდა დათარიღდეს. ანალოგები უცნობია.

III 12 – გრეხილრკალიანი. III 12 a ვარიანტის ფიბულები ევრაზიული სივრცის რკალისებური ფიბულებიდან ერთ-ერთი ყველაზე გავრცელებული ტიპია, მაგრამ ირკვევა, რომ არც ერთი ტიპის გრეხილრკალიანი ფიბულა არ ყოფილა დამახასიათებელი მცირე და წინა აზიის ქვეყნებისათვის. ისინი ცნობილია ეგეოსის კუნძულებიდან, ატიკიდან, თესალიიდან; ბულგარეთიდან, იუგოსლავიიდან, ალბანეთიდან, მაკედონიიდან, სამხრეთ გერმანიის, ავსტრიისა და შვეიცარიის რეგიონიდან, იტალიიდან. მაღალთაღიანი გრეხილრკალიანი ფიბულები ერთ-ერთი ყველაზე ძველი სახეობაა. ამ ვარიანტის ფიბულები კავკასიაში ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრიდან ძვ. წ. IV ს-ის ჩათვლით არსებობენ. **III 12 b ვარიანტის** ფიბულები ზოგადად ძვ. წ. VIII-IV სს-ით თარიღდება. ტიპოლოგიური ნიშნების მიხედვით ისინი მხოლოდ კავკასიის საკუთრებაა. **III 12 c ვარიანტის** ფიბულა მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილი კავკასიის მასალებიდან, სავარაუდოდ ყაზბეგის სამაროვნიდან. თარიღდება ძვ. წ. VI-IV სს-ით.

III 13 – ფირფიტისებრკალიანი. III 13 a ვარიანტის ფიბულა ერთი ცალია ცნობილი გუადიხუს სამაროვნის №3 სამარხიდან, რომელიც ძვ. წ. VIII-VI სს-ით თარიღდება. **III 13 b ვარიანტის** ფიბულა ერთი ცალია ცნობილი გუადიხუს სამაროვნის №24(71) სამარხიდან, რომელიც ძვ. წ. VI-IV სს-ით თარიღდება. **III 13 b 1 ვარიანტის** ფიბულები ძვ. წ. I ათასწ. შუა ხანებით თარიღდება. პარალელები სხვაგან არ მოეძებნებათ. **III 13 c ვარიანტის** ფიბულებიდან ერთი წითელი შუქურას №3 ორმოსამარხიდანაა, რომელიც ძვ. წ. V ს-ის მეორე ნახევრით თარიღდება; მეორეს აღმოჩენის ადგილი უცნობია. მსგავსი ფიბულები აღმოჩენილია იტალიასა და ალბანეთში. **III 13 d ვარიანტის** ფიბულები კავკასიის მასალებიდან მხოლოდ აფხაზეთისთვისაა დამახასიათებელი. ამ ტიპის ფიბულების არსებობის ქრონოლოგიური ჩარჩოები ძვ. წ. VI-IV სს-ით უნდა შემოისაზღვროს. **III 13 e ვარიანტის** ფიბულა მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილი ეჟნეპლიდან. **III 13 f ვარიანტის** ფიბულები მხოლოდ აფხაზეთის ტერიტორიიდანაა ცნობილი. ისინი ძვ. წ. VI-V სს-ით თარიღდებიან. **III 13 g ვარიანტის** ფიბულა აღმოჩენილია მუხურჩაში. ანალოგიური ფიბულები არსად გვეგულება.

III 14 – «ეკლისმაგვარი» შვერილებით. ამ ტიპის ფიბულა აღმოჩენილია გუადიხუს №3 კრემაციულ სამარხში და ძვ. წ. IV-III სს-ით თარიღდება.

III 15 – რკალზე ლურსმნისებრი შვერილებით. ამ ტიპის ფიბულა შემთხვევითაა აღმოჩენილი ექნეპლიში. ის ძვ. წ. VI-IV სს-ით უნდა დათარიღდეს.

III 16 – რკალზე ვერძის თავის პროტომებით. ამ ტიპის ფიბულა შემთხვევით აღმოჩნდა მიცარში. ანალოგიური ფიბულა უცნობია კავკასიისა თუ სხვა რეგიონების მასალებიდან. ამგვარი ფიბულის არსებობა ძვ. წ. VIII-VII სს-ზე უფრო წინ არ უნდა მიდიოდეს.

III 17 – დაფანჯრული ნახევარსფეროსებური რკალით. ამ ვარიანტის ფიბულები ცნობილია ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის ტერიტორიიდან. დაფანჯრული ნახევარსფეროსებური რკალები მხოლოდ იტალიის მასალებიდანაა ცნობილი. ფიბულები ძვ. წ. VI ს-ით უნდა დათარიღდეს.

III 18 – რკალის თავსა და ბოლოში ზოომორფული გამოსახულებებით. ამ ტიპის ფიბულა მხოლოდ კავკასიიდანაა ცნობილი.

BIII 19 – პალმეტებით ბუდეშემკული. III 19 ვარიანტის ფიბულები მხოლოდ დასავლეთ ჩრდ. კავკასიის ძეგლებიდანაა ცნობილი. ფიბულები დათარიღებულია ძვ. წ. VI-V სს-ით. გენეტიკურად ისინი კავკასიის ფიბულებთან არ არიან დაკავშირებული.

III 20 – ბუდეჭვინტიანი. III 20 ვარიანტის ფიბულები ყარაჩაევო-ჩერქეზეთის ტერიტორიიდან არიან ცნობილი და ძვ. წ. V-IV სს-ით თარიღდებიან.

მათ თრაკიული ტიპის ფიბულებს უკავშირებენ.

იმპორტული ფიბულები (III 21-25). III 21 – ბალიშისებურზურგიანი რკალით. ამ ვარიანტის ფიბულები ცნობილია წითელი შუქურას სამაროვნიდან (სამ. №№6, 12, 21). ფიბულებს კავკასიის მასალებში პარალელები არ ეძებნებათ. ამგვარი ტიპოლოგიური ნიშნების (რომბული ბალიშისებური ფორმის ზურგი, შემოსაზღვრული ღრმა ნაჭდევებით – ასტრაგალების იმიტაცია, განიერი მაღალი ფეხი) მქონე ფიბულები ცნობილია საბერძნეთიდან, მაკედონიიდან და VIII-VI სს-ებს მიეკუთვნებიან. ჩვენთან ეს ფიბულები ძვ. წ. VII ს-ის ბოლოს ან ძვ. წ. VI ს-ის დასაწყისში უნდა მოხვედრილიყვნენ.

III 22 – ნავისებურ (a navicella) ზურგიანი რკალით. ამ ვარიანტის 2 ფიბულა აღმოჩენილია ახალ ათონსა და ფსირცხაში. მსგავსი ტიპოლოგიური ნიშნების (ნავისებური ზურგი, შემოსაზღვრული ასტრაგალებით; განიერი, მაღალი ფეხი) მქონე ფიბულები მხოლოდ საბერძნეთის მასალებიდანაა ცნობილი. ამ ტიპის ფიბულების ჩვენში გაჩენა ძვ. წ. VIII ს-ის ბოლოსა და VII ს-ის დასაწყისში უნდა მომხდარიყო.

III 23 – ღრუმუცლიანი რკალით. ამ ვარიანტის ფიბულა ერთი ცალია და შემთხვევითაა აღმოჩენილი ყულანურხვაში. ღრუ მუცელი უცნობია კავკასიის ფიბულებისათვის. ამ ტიპის ფიბულები დიდი რაოდენობითაა ცნობილი იტალიის მასალებიდან და ძვ. წ. VIII-VI სს-ით თარიღდებიან. საბერძნეთში, ცენტრალური ბალკანეთის ტერიტორიაზე, რუმინეთში, უკრაინაში აღმოჩენილ ამ ტიპის ფიბულებს ადრეიტალიურ იმპორტად მიიჩნევენ. ჩვენი ფიბულა ძვ. წ. VII-VI სს-ს უნდა განეკუთვნებოდეს.

III 24 – ბიბილოსებური რკალით. ამ ვარიანტის ფიბულა აღმოჩენილია კისტრიკის ნამოსახლარის ტერიტორიაზე გათხრილ ძვ. წ. VII-VI სს-ის ორმოსამარხში. ამ ტიპის ფიბულები ცნობილია იტალიის მასალებიდან.

III 25 – ბრტყელრკალიანი. ამ ვარიანტის ფიბულა ერთი ცალია ცნობილი ურეკის სამაროვნის ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრით დათარიღებული №3 სამარხიდან. კავკასიის ფიბულების ფონზე ის სრულიად უცხოდ გამოიყურება. მისი იმპორტულობა ეჭვს არ იწვევს. მაგრამ ზუსტი ანალოგის მონახვა ჯერჯერობით არ მოხერხდა. ნემსსზე არსებული ნახვევის მიხედვით ურეკის ფიბულა შეიძლება დავუკავშიროთ კარიის (თურქეთი), ლევკანდის და კერამეიკოსის ნემსზე ნახვევიან ფიბულებს.

IV ტიპი – მარყუჟისებურზამბარიანი. ამ ტიპის ფიბულათა მთავარი დამახასიათებელი ნიშანია მარყუჟის ფორმის ზამბარა, რომელიც ფიბულის კორპუსის გარეთაა მოქცეული და მილისებური ბუდე. კორპუსი ნახევარწრისებური მოყვანილობისაა. რკალის ღერო წვრილი და თანაბარი სისქისაა. რკალის რაგვარობისა და შემკულობის მიხედვით IV ტიპის ფიბულებში გამოიყო 2 ვარიანტი: **IV a** – სადარკალიანი, **IV b** – გრეხილრკალიანი.

IV a ვარიანტის ფიბულა (2 ცალი) კავკასიაში აზერბაიჯანიდანაა ცნობილი (კალაკენტი სამ. №32, პარადიზი სამ. №170). დათარიღებულია ძვ. წ. XI-VIII და ძვ. წ. IX-VIII სს-ით. **IV b ვარიანტის** ფიბულაც მხოლოდ აზერბაიჯანიდანაა ცნობილი. აღმოჩნდა კალაკენტის №32 სამარხში IV a ვარიანტის ფიბულასთან ერთად. IV ტიპის ორივე ვარიანტის ფიბულები კავკასიის ტერიტორიის გარდა უცნობია.

V ტიპი – «ზოომორფული». ამ ტიპის ფიბულათა მთავარი დამახასიათებელი ნიშანია ბრტყელი, ფირფიტისებრი რკალი, რომელიც ცხოველის გამოსახულებას წარმოადგენს. გამოსახულება შემკულია გრავირებული თევზიფხური სახით და

გადაბმული ზენური ხვიებით. ფიბულის ბუდე, რომელიც ცხოველის წინა ფეხის გაგრძელებას წარმოადგენს, ბრტყელია. ნემსსაჭერი – პატარა, მომრგვალებული.

რკალის შემკულობის მიხედვით გამოვყავით ორი ვარიანტი: **V a «ცხვარი», V b «ფანტასტიკური ცხოველი.»**

V a ვარიანტის ფიბულა ერთი ცალია აღმოჩენილი პალურის სამაროვანზე, რომელიც ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ის დასაწყისით თარიღდება. კავკასიის მასალებიდან ანალოგიური ფიბულები უცნობია. ზუსტი პარალელები არც სხვა რეგიონებში მოეპოვება. **V b ვარიანტის** ფიბულა მხოლოდ ერთი ცალია ცნობილი კავკასიიდან. ზოომორფული ფიბულების წარმოშობის ადგილად ი. ზუნდვალს იტალია, განსაკუთრებით ჩრდ. იტალია მიაჩნდა. მათ წარმოშობას ის ძვ. წ. VII ს-ით განსაზღვრავდა.

VI ტიპი – «გველისებური». ამ ტიპის ფიბულების მთავარი დამახასიათებელი ნიშანია დაკლაკნილი გველის ფორმის რკალი, რომელიც მრგვალგანივკვეთიანი მავთულისაა. ფეხი (ბუდე) – რკალის მავთულის სიმეტრიული ან გაგანიერებულია. ნემსსაჭერი – პატარა და მომრგვალებულია.

ამ ტიპის ფიბულები მხოლოდ ჩრდ. კავკასიის ძეგლებიდანაა ცნობილი (შ. ჩართოლანის ცნობით, ერთი ცალი სვანეთშიც ყოფილა აღმოჩენილი). გველისებური ფიბულები დადასტურებულია როგორც მატერიკულ, ისე კუნძულების საბერძნეთში. ანალოგიური ფიბულები ცნობილია იტალიის, იუგოსლავიის, ქვემო ავსტრიის ძეგლებიდან და ძვ. წ. VI ს-ით თარიღდებიან.

§ 2. ლოკალური ვარიანტები და სახელოსნოები. კავკასიაში ერთწილადი რკალისებური ფიბულების წარმოების რამდენიმე სახელოსნო ცენტრი შეიძლება ვივარაუდოთ. ფიბულთა კონცენტრაცია საქართველოსა და ჩრდილოეთ კავკასიის ტერიტორიაზე ემთხვევა მეტალურგიული წარმოების ისეთ აღიარებულ ცენტრებს, როგორიცაა: აფხაზეთი, რაჭა, მზეთამზე-თლია-ყოზანი, ხევი.

ჩამოთვლილი რეგიონებიდან განსაკუთრებული ლოკალურობით ხასიათდება ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის სამაროვნების მასალა. აქ კავკასიისათვის ტრადიციულ ფიბულათა ტიპების გარდა, გვაქვს განსხვავებული ტიპებიც (III 13, 14, 16, 17) რომლებიც კავკასიაში სხვაგან არ გვხვდება.

რაჭაში, ბრილის სამაროვანთან დამოუკიდებელი სახელოსნოს არსებობას გვაგვარაუდებინებს ის ტიპოლოგიური ნიუანსები, რითაც ხასიათდებიან და ამავე

დროს განსხვავდებიან ბრილის ფიბულები სხვა ძეგლებზე აღმოჩენილი ფიბულები-საგან (თევზიფხური სახით შემკული რომბულგანივკვეთიანი და სხვადასხვა რაოდენობის ღარების სეგმენტებიანი ფიბულები). აღნიშნული დამახასიათებელი ნიშნები ფიბულათა კონცენტრაციის სხვა რეგიონებში ან საერთოდ არ გვხვდება ან მხოლოდ ერთეული ეგზემპლარებით გვხვდება. ბრილში ფიბულათა წარმოების ერთ-ერთი სახელოსნოს არსებობის დამადასტურებლად, პირველ რიგში მიგვაჩნია ტიპოლოგიური ნიშნების ერთობლიობა – ერთი სტილი და ფიბულათა რაოდენობრივი კონცენტრაცია.

მზეთამზე-თლიას სივრცის ცალკე ლოკალურ ვარიანტად გამოყოფის საფუძველია ამ ძეგლებზე ფიბულათა ისეთი ტიპების არსებობა, რომლებიც მხოლოდ მათთვისაა დამახასიათებელი (III 2a, III 2 b, III 2 c, III 3 b, III 4 b, III 4 c, III 6 e, III 6 f, III 7, III 8 ტიპის ფიბულები).

მზეთამზე-თლიას ფიბულების გაგრძელებას წარმოადგენს ყობანის სამაროვნის ფიბულები. მთელი რიგი ტიპოლოგიური ნიუანსების ერთობლიობით, ისინი ერთ სახელოსნოში დამზადებულს გვანან.

ზოგადად ჩრდ. კავკასიის პროდუქტი უნდა იყოს ლუგოვოიში, ისტი-სუში, ბოისი-ირზოში აღმოჩენილი, ძვ. წ. VI-IV სს-ით დათარიღებული ფიბულები (III 10 ტიპი).

ხევში, კერძოდ ყაზბეგში აღმოჩენილი ფიბულების ცალკე ლოკალურ ვარიანტად გამოყოფის საფუძველია ისეთი სახის ფიბულების აღმოჩენა, რომელიც კავკასიაში სხვაგან არ გვხვდება – მძივისებურკალიანი ფიბულები (III 9 ტიპი). ამავე ტიპის ფიბულები ვანიდან და ბრილიდან ყაზბეგში აღმოჩენილი ფიბულების პროტოტიპად მიგვაჩნია. ყაზბეგის ფიბულა ვანის საიუველირო სახელოსნოში შექმნილი ნიმუშების მიხედვით უნდა იყოს დამზადებული.

ჩვენს მიერ IV ტიპად გამოყოფილი ფიბულები მხოლოდ **აზერბაიჯანის** (კალაკენტი, პარადიზი) ტერიტორიაზე ლოკალიზდებიან. ამ ტიპის ფიბულები არსად გვეგულება. მართალია, ისინი მასობრივი პროდუქციის სახით არ არიან წარმოდგენილი, მაგრამ თავისი ორიგინალობით განსაკუთრებული ადგილი უკავიათ.

ჩვენს მიერ **III 8 n ვარიანტის** მხოლოდ სომხეთიდან ცნობილი ფიბულების ლოკალურ ვარიანტად გამოყოფის საფუძველს გვაძლევს ამ ჯგუფისათვის დამახასიათებელი რკალის შემკულობა, ბუდის მოყვანილობა-შემკულობა.

ფიბულათა ადგილობრივი წარმოების, სახელოსნოს შესახებ ვმსჯელობთ მხოლოდ ტიპოლოგიური ნიშნების ანალიზის საფუძველზე. ამგვარად, კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების წარმოების რამდენიმე ლოკალური ცენტრი შეიძლება ვივარაუდოთ. ესენია: აფხაზეთი, რაჭა, მზეთამზე-თლია-ყოზანის სივრცე, ხევი (ყაზბეგი), ჩრდ. კავკასია (III 10 ტიპი), აზერბაიჯანი (IV ტიპი), სომხეთი (III 8 n ტიპი).

IV თავი

კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ქრონოლოგია, გენეზისი, გავრცელების გზები

§ 1. ქრონოლოგია. ჩვენს მიერ შემუშავებული ტიპოლოგიური სქემის თანახმად, კავკასიაში ადრეული ხანის ფიბულებია დაბალრკალიანი (I ტიპი) და ოდნავასიმეტრიულრკალიანი (II ტიპი). კავკასიის ფიბულები გენეტიკურად დაკავშირებულია სუბმიკენური ტიპის ფიბულებთან, რომლებიც არსებობდნენ სუბმიკენურიდან გვიანგეომეტრიულ-ადრეარქაულ ხანამდე. ე. ი. ამ საკმაოდ დიდ ქრონოლოგიურ მონაკვეთში უნდა მოიძებნოს ჩვენი დაბალრკალიანი ფიბულის (ანუ სამთავროს 1591-ე სამარხის გრეხილრკალიანი, დაბალთალიანი ფიბულის ანალოგი, რადგან ეს ფიბულა უძველესად და დათარიღების საყრდენადაა მიჩნეული კავკასიის მასალებში) პარალელი. ათენის კერამიკოსის სამაროვნიდან სუბმიკენური ხანის სამარხებში მოპოვებული ფიბულები, როგორც გრეხილი, ასევე მრგვალ და რომბულგანივკვეთიანი, ყველა მაღალრკალიანია (ჰ. მიულერ-კარპე). ლევკანდის სამაროვანზე მოპოვებული ფიბულების ძირითადი მასა მაღალრკალიანია. ფერაის (თესალია) სამლოცველოზე აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი ფიბულებიდან დაბალი, გრეხილრკალიანი ფიბულები კ. კილიანის მიერ დათარიღებულია ძვ. წ. VIII ს-ის ბოლოთი და VII ს-ის დასაწყისით. ანალოგები დელფოსიდან ძვ. წ. VII-VI სს-ის კერამიკასთან ერთადაა აღმოჩენილი. ჩვენი დაბალრკალიანი გრეხილფეროიანი ფიბულის ზუსტი ანალოგია კრეტაზე (ფსიხრო) აღმოჩენილი, გეომეტრიული ხანით დათარიღებული ფიბულა (ჯ. ბორდმანი). ბულგარეთის, რუმინეთის, იუგოსლავიის, იტალიის ძეგლებიდან ცნობილი დაბალთალიანი გრეხილრკალიანი ფიბულების დიდი ნაწილიც ძვ. წ. IX-VIII სს-ით თარიღდება. ამგვარად, დაბალთალიანი

გრეხილრკალიანი ფიბულების არსებობა ზოგადად ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველ მეოთხედზე მოდის. ამიტომ, კავკასიაში აღმოჩენილ ადრეულ ფიბულებს ვერ დავუკავშირებთ მაინცადამაინც სუბმიკენურ ხანას რადგან, როგორც პარალელური მასალებიდან ჩანს, ამ ხანის ფიბულები მაღალრკალიანია. რაც მთავარია, საბერძნეთ-იტალიაში ისინი ძვ. წ. XI ს-ში იწყებენ არსებობას (პ. მიულერ-კარპე, პ. ბეტცლერი, ე. საპოუნა-საკელარაკისი). კავკასიაში გავრცელებული დაბალთაღიანი, გრეხილრკალიანი ფიბულების (პეტრეს ნაკარუ, დღვაბა, მუხურჩა, არაშენდა, ზაიუკოვო) ჩვენს მიერ დადგენილი ქრონოლოგიაც – ძვ. წ. I ათასწლეულის I მეოთხედს ემთხვევა.

თლიას სამაროვანთან დაკავშირებით ჩატარებული კვლევის შედეგად, არა მარტო ფიბულებისათვის, არამედ თითქმის ყველა არტეფაქტისათვის (რომლებიც წარმოდგენილია თლიას სამაროვანზე) დავადგინეთ ქრონოლოგიური ჩარჩოები. შესაბამისად დადგინდა კოლხეთისა და ჩრდილოეთ კავკასიის მასალების ანალოგიური არტეფაქტების ქრონოლოგიური დიაპაზონიც.

კოლხეთის სამაროვნები, სადაც თლიას ანალოგიური ადრეული ფიბულებია აღმოჩენილი, ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარზე უფრო ძველი ხანით ვერ თარიღდებიან. თუ ამ თარიღს გავითვალისწინებთ, მაშინ შეუსაბამობას აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ძეგლების ქრონოლოგიაში ადგილი აღარ ექნება. ეს კი ჩრდ. კავკასიის კულტურათა თარიღებშიც ბევრ რამეს თავის ადგილს მიუჩენს.

სამთავროს სოლისებურნაჭდევებიან და Triskele-გამოსახულებიან ნახევარწრიულ აბზინდებსა და ანალოგიურად შემკულ სხვა ნივთებზე (ბრილის სამაროვანი – შტანდარტები, საკიდები) ჩატარებულმა კვლევამ გვიჩვენა, რომ ამ ნივთების შემკულობა (სოლისებური ნაჭდევები, სამკუთხედები, დახშული და გამჭოლი ლენტისებური სამკუთხედები), რომელიც საინკრუსტაციოდ იყო განკუთვნილი და თვით ნივთებიც, გარკვეული ეპოქის მხატვრული გემოვნების ამსახველია და საზღვრავს როგორც კულტურულ, ასევე ქრონოლოგიურ არეალსაც (სულავა, კალანდაძე).

თუ არ გავითვალისწინებთ სამხრეთ კავკასიის ნახევარწრიული აბზინდების კულტურულ კუთვნილებას და მათ სხვა კულტურული კონტექსტის მიხედვით დავათარიღებთ, მივიღებთ ჯერჯერობით ისეთ ტრადიციულ თარიღებს, როგორც გვაქვს ნახევარწრიული აბზინდებისათვის: ძვ. წ. XV-XIV სს. (ტ. ჩუბინიშვილი), ძვ. წ. XIV ს. (ვ. ფიცხელაური), ძვ. წ. XV ს-ის მეორე ნახევარი – XIV ს. (რ. აბრამიშვილი), რომელიც

ქრონოლოგიურ საყრდენადაა გამოყენებული ჩრდ. კავკასიის არქეოლოგიის მკვლევართა მიერ (ვ. კოზენკოვა).

თუ ფიბულების გამოჩენას კავკასიაში ძვ. წ. I ათასწლეულის პირველი მეოთხედით დავათარილებთ, მაშინ მივიღებთ, რომ კავკასიაში ფიბულების გამოჩენა ზმეისკაია სტანიცას ე. წ. მუხლისებური ფიბულიდან (ძვ. წ. XI ს.) კი არ იწყება, არამედ კოლხეთის სანაპიროს ფიბულებიდან. სწორედ აქ გვხვდება: 1. გრავირების ადრეული სახეობა – დამორებული, ირგვლივი თევზიფხური ორნამენტი დაბალრკალიან და ოდნავასიმეტრიულრკალიან ფიბულებზე (ნიგვზიანი). ანალოგიური შემკულობის ფიბულები ჩრდ. იტალიის მასალებიდან ძვ. წ. VIII-VII სს-ის ძეგლებიდან არის ცნობილი; 2. დაბალრკალიანი გრეხილდეროიანი ფიბულები; 3. იმპორტული ნავისებური ფიბულები, მაღალი განიერი ფეხით (ახალი ათონი, ფსირცხა). თავის მხრივ ეს ფიბულა მიეკუთვნება ე. წ. ფირფიტისებურფეხიანი ფიბულების ტიპს, რომელთა შორისაც ცნობილია, როგორც სადაბუდიანი, ისე მდიდრულად ბუდეშემკული ნიმუშები. ისინი თარიღდებიან ძვ. წ. VIII-VII სს-ით. ამავე ხანაში ჩნდებიან ჩვენშიც მდიდრულად გრავირებული ნივთები (ცულები, ფიბულები, შუბისპირები, აზინდები, პინცეტები, კვერთხისთავეები, სატევრები და საკისრე რკალები) (ლ. ფანცხავა). საინტერესოა თემატიკის დამთხვევა – თევზები, სვასტიკა, მეანდრი, გველი, მალტური ჯვრები კავკასიის მასალებიდან და იგივე გამოსახულებები, მაგალითად, თესალის ფიბულების ბუდეებზე. კავკასიის ბუდეშემკული ფიბულების დიდი უმრავლესობის ბუდეზე გამოსახულია ფანტასტიკური ცხოველი. პარალელურ ვპოულობთ იტალიაში (ბოლონია) აღმოჩენილი ე. წ. «წურბლისებური» ფიბულების გამოსახულებებში. მათი ზურგი შემკულია ერთმანეთის საპირისპიროდ მიმართული «კავკასიური» ფანტასტიკური ცხოველების გამოსახულებებით. ფიბულები ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრით თარიღდება. ანალოგიური გამოსახულებები ევროპის სხვა არტეფაქტებზეც დასტურდება (ფიბულა იუგოსლავიიდან, ბრინჯაოს ფარები იტალიიდან). ანალოგიურად შემკული ბრინჯაოს ფარები პარადიზის სამაროვნიდანაცაა ცნობილი.

ამგვარად, კავკასიაში ფიბულები კოლხეთის სამაროვნების არსებობის ადრეულ საფეხურზე – ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევარში უკვე დასტურდებიან. ასევე უნდა თარიღდებოდეს წითელი შუქურას 149(68) სამარხში აღმოჩენილი ადრეული ტიპის ფიბულაც. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში დადასტურებული იმპორტული

ნაწარმიდან (III 21-25) ყველაზე ადრე ნავისებური ფიბულები უნდა გამოჩენილიყო. შესაძლოა სწორედ მათ მოიტანეს ბრინჯაოს ნაწარმის გრავირებული სახეებით შემკობა. იმპორტულ ფიბულებს არ განუცდიათ ადგილობრივ შემდგომი განვითარება და ტრანსფორმაცია. ამ მოვლენის ახსნა იმით შეიძლება, რომ კოლხეთში უკვე არსებობდა ფიბულები, მაგრამ კავკასიაში ფიბულების გაჩენის ხანა არავითარ შემთხვევაში არ ემთხვევა ძვ. წ. XI ს-ეს ანუ იმ ხანას, როცა, რკალისებური ფიბულები გაჩნდნენ მეტროპოლიაში. მათი გავრცელება კავკასიაში უფრო გვიან მოხდა. დოკუმენტირებულად ფიბულების გამოჩენა კავკასიაში ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნაზე, უფრო კი VIII ს-ზე მოდის.

კავკასიის აღმოჩენებიდან ჯერ-ჯერობით არა გვაქვს ფიბულის შემცველი არც ერთი ისეთი კომპლექსი, რომელიც საიმედო იქნებოდა ძვ. წ. II და I ათასწ. მიჯნის ბოლო და საწყისი საუკუნეების დასათარიღებლად. მხოლოდ ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრიდან შეგვიძლია ფიბულები (კოლხეთი, ნაცარგორა, თლია) დამათარიღებელ ნივთად გამოვიყენოთ.

§ 2. გენეზისი. კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების გენეზისი მკვლევართა დიდი ნაწილის აზრით, ეგეოსურ სამყაროსთან უნდა იყოს დაკავშირებული. ხოლო პროტოტიპად მიიჩნევენ ქრ. ბლინკენბერგის მიერ ცალკე ჯგუფად (II ტიპი) გამოყოფილ სახეობას, რომელსაც ის სუბმიკენური ხანით – ძვ. წ. XII-X სს-ით ათარიღებდა. მკვლევართა მეორე ნაწილი კავკასიურ ფიბულებს იტალიურ ან ერთდროულად ბერძნულ-იტალიურ მასალებთან აკავშირებდა. მორფოლოგიურ ნიშანთა აშკარა მსგავსება ეგეოსურ სამყაროში და სამხრეთ ევროპის ქვეყნებში დადასტურებულ ფიბულებთან ნამდვილად თვალშისაცემია, ხოლო ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის სანაპიროზე იმპორტული ფიბულების ჯგუფის (ტიპი III 21-25) გამოყოფის საფუძველზე, ეს მსგავსება სრულიად აშკარაა.

ის ტიპოლოგიური ნიშნები, რაც კავკასიის უადრეს ფიბულებს ეგეოსურ სამყაროსთან აკავშირებს, არის რკალის სიმეტრიული პატარა ზომის ბუდე, ენისებური ნემსსაჭერი, გრეხილი რკალი (რაც ერთ-ერთი ყველაზე პოპულარული ნიშანი იყო ყველგან და ყოველთვის) და დაშორებული ირგვლივი თევზიფხურით რკალის შემკობა (I-II ტიპი). II ტიპის ანუ ოდნავასიმეტრიულრკალიან ფიბულებს პარალელები არა აქვთ. ისინი კავკასიური მოვლენაა და აქედან იწყება კავკასიური ფიბულების წარმოება. ნამდვილი კავკასიური ფიბულები, ეს III ტიპის ფიბულებია

თავისი უამრავი ვარიანტებით. მაგრამ როგორც ჩანს, კავკასიური ფიბულები თავისი არსებობის მთელ მანძილზე ინარჩუნებენ კონტაქტებს გარე სამყაროსთან, რაც აისახა არა მარტო იმპორტული ფიბულების გამოჩენაში კოლხეთის სანაპიროზე (ურარტული ფიბულები ქვეყნის შიგნით), არამედ მთელი რიგი ტიპოლოგიური ნიშნების შეთვისებაში, რაც ძირითადად ორ მიმართულებაზე მიუთითებს – ეგეოსი-ბალკანეთი და იტალია (ტიპი I1,2,3, ტიპი III 3 a, 3 c, 5 d, 6 a, 7 a, 8 a, 8 c, 8 f, 8 h, 8 i, 8 n, 8 p, 10 a, 12, 12 c, 13 a, b1, c, d, e, 14, 15, 17, 19, 20, ტიპი V, VI). ამავე დროს, პარალელურად, კავკასიაში ჩამოყალიბდა ფიბულეთა ის ტიპები, რომლებიც მხოლოდ კავკასიისათვის იყო დამახასიათებელი (ტიპი I4,5, ტიპი II1,2,3, ტიპი III 1 b, 1 c, 2 a-e, 3 b, 4 a-d, 5 a-c, 6 b, c, 7 b, c, 8 a 1, 2, 8 b, 8 c1,2, 8 d, e, g, j, k, l, m, n, 9 a, b, c, 10 a2, a3, a4, 11, 12 b, 13, f, g, 18, IV ტიპი). კავკასიის ფიბულების უმეტესობა ჩამოყალიბდა ცალკე კავკასიურ, დამოუკიდებელ ვარიანტად, მხოლოდ მისთვის დამახასიათებელი ტიპოლოგიური ნიშნებითა და ნიუანსებით. ამგვარად, შეიქმნა ფიბულათა ინდუსტრია, თავისი ლოკალურ ვარიანტებით.

§ 3. გავრცელების გზები. კავკასია უშუალოდ არ ესაზღვრება არც ეგეოსურ სამყაროს და არც სამხ. ევროპას. ამიტომ, იმის გასარკვევად, თუ რა როლს ასრულებდნენ კავკასიისათვის გარე სამყაროსთან კონტაქტებისას შავიზღვისპირეთის ქვეყნები (თურქეთი, რუმინეთ-ბულგარეთი, ჩრდ. შავიზღვისპირეთის რეგიონი), ადგილი ქონდა პირდაპირ ანუ საზღვაო ურთიერთობას თუ ეს კონტაქტები შუამავალი (მცირე და წინა აზიის, შავიზღვისპირეთის) ქვეყნების საშუალებითაც შეიძლებოდა განხორციელებულიყო, დაგვჭირდა შავიზღვისპირეთის ყველა ქვეყნის უძველესი რკალიზური ფიბულების ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური მიმოხილვა, რამაც გვიჩვენა, რომ ეგეოსურ სამყაროსა და კავკასიას შორის ურთიერთობაში შავიზღვისპირეთის ქვეყნები შუამავალ როლს არ ასრულებდნენ, რადგან ამ ქვეყნებში არ დასტურდება არც ის იმპორტული ფიბულები, რომლებიც კოლხეთშია აღმოჩენილი და არც კავკასიურის ანალოგიური ფიბულები. ფიბულების გავრცელებაზე შავიზღვისპირეთის ქვეყნებში ძვ. წ. VIII-VII სს-ში არსებული დემოგრაფიული სიტუაციაც აისახა. როგორც არქეოლოგიური მასალები მოწმობენ, ბერძნული კოლონიზაციის წინ ანუ ძვ. წ. VIII-VII სს-ში, შავი ზღვის დას. და ჩრდ. სანაპიროები მთლიანად დაუსახლებელია. მხოლოდ კოლხური სანაპიროა მჭიდროდ დასახლებული.

ეგეოსური სამყაროს გარდა, კონტაქტები გამოიკვეთა ჩრდ. იტალია – ბალკანეთის მასალებთანაც (დისკოსებური შემსხვილებები, მდიდრულად გრავირებული მსხვილი რკალები, საკიდებიანი ბიბილოსებრი ქედები და სხვ.). თუ სხვა მასალებსაც გადავავლებთ თვალს, დავინახავთ, რომ ეს კონტაქტები სხვა არტეფაქტების (ზოომორფულყურიანი კერამიკა, სათვალისებრი დუგმები, სპირალურბოლოებიანი სამაჯურები და საკისრე რკალები, ბრინჯაოს ვაზები, გრავირების მეთოდი) მიხედვითაც ვლინდება.

ამრიგად, ფიბულები კავკასიაში არ გავრცელებულა ჩრდ. შავიზღვისპირეთიდან და სამხ. სანაპიროდან ანუ სახმელეთო გზით. კონტაქტი, როგორც ეგეოსურ სამყაროსთან ასევე ჩრდ. იტალია – ბალკანეთის ქვეყნებთან, საზღვაო გზით უნდა განხორციელებულიყო. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში დადასტურებული იმპორტული ფიბულები (ახალი ათონი, ფსირცხა, წითელი შუქურა, ყულანურხვა, კისტრიკი, ურეკი), რომლებიც ავლენენ კავშირებს როგორც ეგეოსურ სამყაროსთან (ახალი ათონი – III 22, ფსირცხა – III 22, წითელი შუქურა – III 21, ურეკი – III 25), ასევე იტალია-ბალკანეთის მასალებთან (ყულანურხვა – III 23, კისტრიკი – III 24), ამ საზღვაო გზის მიმართულებასაც გვიჩვენებენ. რაოდენ ბუნდოვანი და გაუგებარიც არ უნდა იყოს არგონავტების მოგზაურობის მარშრუტები, ის სივრცე რომელსაც მოიცავს მათი მოგზაურობა, ემთხვევა ფიბულათა გავრცელების არეალს; ანუ კავკასია შედიოდა იმ სივრცეში, რომელშიც ფიბულის «იდეა» ტრიალებდა. დოკუმენტურად დადასტურება იმისა, რომ საზღვაო კონტაქტები არ იყო ცალმხრივი და მას ორმხრივი ხასიათიც შეიძლება ქონებოდა, შეუძლებელია. მაგრამ ფაქტია, რომ ბულგარეთიდან ცნობილია კავკასიურის ანალოგიური თევზიფხურით რკალშემკული ფიბულა, ხოლო კუნძულ სამოსზე დადასტურებულია კავკასიური წარმოშობის ნივთების (აბზინდები, ზარაკები, ქანდაკებები) აღმოჩენა.

კავკასიაში ფიბულები ერთბაშად გაჩნდნენ. შემოვიდა თუ არა კავკასიაში ერთ-წილადი რკალისებური ფიბულების იდეა, მალევე დაიწყო მათი მასობრივი ადგილობრივი წარმოება.

V თავი

კავკასიის ორწილადი რკალისებური ფიბულები

(ტიპოლოგია, ქრონოლოგია, გენეზისი, გავრცელების გზები)

ორწილადი რკალისებური ფიბულები წარმოდგენილია: **I. მარტივი რკალისებური და II ე. წ. «მცირეაზიული» ტიპების მსგავსი ანუ ურარტული ფიბულებით.** ეს უკანასკნელი თავის მხრივ ორ ტიპად და რამდენიმე ვარიანტად იყოფა.

I ტიპი – მარტივი რკალისებური ფიბულები. I ტიპის ფიბულათა მთავარი დამახასიათებელი ნიშნებია: რკალის ერთი ბოლო ლურსმნისებური მოყვანილობისაა, რომელზეც ნემსის ერთი ბოლოა დახვეული, ხოლო რკალის მეორე ბოლო ნემსის ჩასადები ბუდეა, რომელსაც ენისებური ფორმა აქვს. რკალი სადა (a) ან შემკულია (b). I ტიპის ფიბულათა რკალის მორფოლოგიური ნიშნებისა და შემკულობის მიხედვით შეიძლება გამოიყოს 6 ვარიანტი: I A – რკალის ღერო მრგვალგანივკვეთიანი; I B – რკალის ღერო რომბულგანივკვეთიანი; I C – გრეხილრკალიანი; I D – რვაწახნაგარკალიანი; I E – მძივისებურრკალიანი; I F – ნახევარმთვარისებური.

I A a ვარიანტის ფიბულები არსებობენ ძვ. წ. V-I სს-ში. **I A b ვარიანტის** ფიბულები თარიღდება ახ. წ. I-VI სს-ით. **I B a ვარიანტის** ფიბულები დათარიღებულია ახ. წ. I სს-ით. I A a, b, I B a ვარიანტის ფიბულები სამხრეთ კავკასიის ჩრდ. ნაწილში არიან გავრცელებული. **I B b ვარიანტის** ფიბულები განეკუთვნება ძვ. წ. V-III სს-ს და ახ. წ. II-III სს-ს. **I C ვარიანტის** ფიბულა ცნობილია სანთის სამაროვნიდან და ძვ. წ. V-IV სს-ით თარიღდება. **I D ვარიანტის** ფიბულა ცნობილია სუქანანთუბნიდან და ახ. წ. II-III სს-ს განეკუთვნება. **I E ვარიანტის** ორივე ფიბულა ოქროსია. აღმოჩენილია ვანის ნაქალაქარზე 16 სამარხში და ძვ. წ. V-IV სს-ით თარიღდებიან. **I F a ვარიანტის** ფიბულა ცნობილია კამუნთას სამაროვნიდან. **I F b ვარიანტის** ფიბულა ცნობილია ალაგირიდან. I F a, b ვარიანტის ფიბულებს ა. კალიტინსკი ძვ. წ. III ს-ით ათარიღებდა; ო. მუსკარელა მათ ბერძნულ-ბეოტიურ ფიბულებთან აკავშირებს და ძვ. წ. VIII-VII სს-ით ათარიღებს.

კავკასიაში I ტიპის ორწილადი რკალისებური ფიბულების გავრცელება ემთხვევა იმ სივრცეს, სადაც ერთწილადი რკალისებური ფიბულების წარმოება (სახელოსნოები) ივარაუდება. ესაა შიდა ქართლისა და რაჭა-იმერეთის ტერიტორია (ქვემო იმერეთის – ვანის ჩათვლით). ჩვენში აღმოჩენილი ორწილადი რკალისებური ფიბულების ანალოგები არსად გვხვდება. ისინი ნამდვილად ადგილობრივი მოვლენაა, რადგან

გენეტიკურ კავშირს ერთწილად რკალისებურ ფიბულებთან ავლენენ. I ტიპის ფიბულების მსგავსი ფიბულები ცნობილია ჩრდ. კავკასიის ძეგლებიდანაც.

ურარტული ფიბულები (U). მათთვის, უპირველეს ყოვლისა, დამახასიათებელია: **ა) მოძრავი ნემსი**, რომელიც შემოხვეულია ფიბულის რკალის ერთ ბოლოზე, რომელიც თავის მხრივ, დასრულებულია ბურთულისებრი შემსხვილებით. ეს შემსხვილება ნემსის დახვეულ ბოლოს რკალიდან ჩამოცურებისაგან იცავს; **ბ) ნახევარწრისებური რკალი მრგვალგანივკვეთიანია** (თანაბრად ან მკვეთრად შემსხვილებული, სადა ან სხვადასხვაგვარად გაფორმებული) ან **ბრტყელი** (ნაჭდევი ორნამენტით სხვადასხვაგვარად შემკული); ზოგჯერ რკალს თავსა და ბოლოში შემსხვილებები აქვს. და ბოლოს, **გ) უბრალო ან ზოგჯერ «ხელის» მაგვარი ნემსსაჭერი** (ანუ ნემსსაჭერი, რომელიც ხელის იმიტაციას წარმოადგენს) აქვს (ბ. იოლუნი, ე. ჩანერი). აღნიშნული სახეობის ფიბულები, რომლებიც მხოლოდ ბრინჯაოსია, ორი ტიპითაა წარმოდგენილი: **I მრგვალგანივკვეთიანი და II ბრტყელგანივკვეთიანი რკალით**. ორივე ძირითადი ტიპი იყოფა ვარიანტებად.

U I ტიპი – მრგვალგანივკვეთიანი რკალით. U I A ტიპი (სოფ. დარჩიეთი). ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევარი – VI ს. **U I B ტიპი** (სოფ. აწყური, შორაპანი). ძვ. წ. VII-VI სს. **U I C ტიპი** (სამთავროს სამაროვანი, სამაჩაბლო, მუხურჩის სამაროვანი). ძვ. წ. VIII-VI სს.

U II ტიპი – ბრტყელგანივკვეთიანი რკალით. U II A ტიპი (სამთავრო – შემთხვევითი აღმოჩენა). **U II B ტიპი** (დვანის სამაროვანი, ოჟორის №14 ორმოსამარხი, ღრმახევისთავის №24 ქვის სამარხი). ზოგადად თარიღდება ძვ. წ. VII-VI სს-ით.

ურარტული ფიბულები ჯერჯერობით უფრო მეტად აღმ. საქართველოს ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი (გამონაკლისია შორაპნისა და მუხურჩის ფიბულები). ისინი ძვ. წ. VII-VI სს-ით თარიღდება. ეს ის ხანაა, როდესაც კავკასიის ტერიტორიაზე უკვე ადგილობრივ იწარმოება ერთწილადი რკალისებური ფიბულები. საქართველოში და მთელ კავკასიაში აღმოჩენილ ამ პერიოდის ფიბულებს უკვე აქვთ როგორც ტიპოლოგიური ნიუანსები, ისე გარკვეულად ჩამოყალიბებული სახე, რითაც ისინი განსხვავდებიან სხვა ქვეყნების მასალისაგან.

ურარტული ფიბულების რამდენიმე ეგზემპლარი ჩრდ. კავკასიის მასალებიდანაცაა ცნობილი. ისინი იქ სამხრეთ კავკასიის გავლით მოხვდა.

ამგვარად, ურარტული ფიბულების ჯგუფის გამოყოფით დადასტურდა კიდევ ერთი რეგიონი (ეგეოსურ სამყაროსა და სამხრეთ ევროპის გარდა), საიდანაც კავკასიაში იმპორტული ფიბულები შემოდიოდა.

კავკასიაში გავრცელებული ორწილადი რკალისებური ფიბულების ჯგუფიდან ურარტული ტიპის ფიბულების გამოყოფას და მათ სწორ ტიპილოგიურ განსაზღვრას დიდი მნიშვნელობა აქვს, რადგანაც ისინი ზუსტ ქრონოლოგიურ ჩარჩოებში თავსდებიან და ამით ქრონოლოგიის საკითხების დაზუსტებაში გვეხმარებიან.

დასკვნები

ამრიგად, ისტორიული ქრონოლოგიისათვის ფიბულების როლის წარმოსაჩენად ჩატარებული სამუშაოების შედეგად მივედით შემდეგ დასკვნებამდე: 1. კავკასიის ფიბულების შესწავლა XIX ს-ის მეორე ნახევრიდან დაიწყო, მაგრამ აქამდე არ გვექონდა ნაშრომი, სადაც ზედმიწევნით აისახებოდა კავკასიის მთელი მასალა. კავკასია თეთრ ლაქად რჩებოდა «ფიბულათა მატარებელ» სხვა ქვეყნების (წინა აზია, მახლობელი აღმოსავლეთი, რუმინეთი, ბულგარეთი, საბერძნეთი, საბერძნეთის კუნძულები, ცენტრალური ბალკანეთი, სამხრეთ გერმანია, შვეიცარია, ქვემო ავსტრია, ქვემო საქსონია, მორავია, იტალია, ესპანეთი) ფონზე. დამოკიდებულება კავკასიის ფიბულების ტიპოლოგიის, ქრონოლოგიისა და გენეზისის პრობლემისადმი არ ატარებდა საფუძვლიან ხასიათს და ხშირად მხოლოდ ცალკეული საკითხების (მაგ. თლიას სამაროვნის ქრონოლოგია) წინ წამოწევას ემსახურებოდა.

2. კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების აღმოჩენების სუმარულად წარმოდგენით, მივიღეთ კავკასიაში არსებული სიტუაციის სურათი. გაირკვა, რომ ისევე, როგორც მაგალითად, საბერძნეთში ან რომელიმე ნებისმიერ ქვეყანაში, სადაც ფიბულებია გავრცელებული, კავკასიაშიც ფიბულები აღმოჩენილია **სამაროვნებზე, განძებში, სამლოცველოებზე, ნასახლარებზე**. ფიბულები სულ ცნობილია 152 ძეგლიდან. მათგან, ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთის სამაროვნებიდან ცნობილია 115 ფიბულა; ცენტრალური კოლხეთის სამაროვნებიდან – 51, ბრილის სამაროვნიდან – 85, მზეთამზეს სამაროვნიდან – დაახლ. 100. კავკასიაში ყველაზე მეტი ფიბულა ყობანსა და თლიას სამაროვნზეა აღმოჩენილი. ისინი ყობანში დაახლ. 180 ცალია, თლიაში – 250. ჩრდ. კავკასიის სხვა ძეგლებიდან ყველაზე მეტი ფიბულა (12 ცალი)

მოპოვებულია ზემო რუთხას სამაროვანზე. სხვა დანარჩენი 32 პუნქტიდან ფიბულათა რაოდენობა ერთეულებით განისაზღვრება.

ფიბულების შემცველი სამაროვნები, რომლებიც სამხრეთ კავკასიის დასავლეთ ნაწილში (კოლხეთში) დაფიქსირდა, როგორც ჩანს, ეკუთვნის იმ მოსახლეობას, რომელთაც ნაკლებად სჭირდებოდათ ფიბულები. აღნიშნული ძეგლების სიხშირის მიუხედავად, მათში აღმოჩენილი ფიბულების რაოდენობა გაცილებით ნაკლებია ბრილის, ყობანის, თლიას, მზეთამზის სამაროვნების ფიბულათა რაოდენობაზე. ეს ფაქტი შეიძლება აიხსნას როგორც განსხვავებული კლიმატური პირობებით, ისე განსხვავებული სამეურნეო საქმიანობითა და ცხოვრების წესით.

3. სამთავროსა (როგორც კავკასიაში უძველესი ფიბულიანი კომპლექსის შემცველი) და თლიას სამაროვნის (როგორც სამხრეთ კავკასიაში ფიბულებიანი კომპლექსების ყველაზე დიდი რაოდენობის შემცველი) ფიბულების ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიურ კვლევაზე დამყარებული სამარხეული კომპლექსების დათარიღებისას გაირკვა, რომ შედარებით ქრონოლოგიაზე დაყრდნობით, როგორც სამთავროს, ისე თლიას სამაროვანზე, ფიბულათა უძველესი ტიპები დაბალრკალიანია და ოდნავ ასიმეტრიულრკალიანი (შესაბამისად I და II ტიპი). გაირკვა, რომ ორივე სამაროვანზე მომდევნო III ტიპი მაღალრკალიანი ფიბულებია. რადგან სამთავროს სამაროვანზე მხოლოდ 9 ფიბულაა აღმოჩენილი, ხოლო თლიას სამაროვანზე 250 ცალი და თანაც კავკასიაში გავრცელებული ფიბულების ტიპების უმრავლესობაა იქ თავმოყრილი, აშკარა გახდა, რომ თლიას სამაროვნის ფიბულების ტიპოლოგია შეიძლებოდა საფუძვლად დადებოდა კავკასიის ფიბულების ტიპოლოგიასაც და ქრონოლოგიასაც.

ამგვარად, შედარებით ქრონოლოგიაზე დაფუძნებით, თლიას სამაროვანზე გამოვყავით 3 ტიპი, თავისი ვარიანტებით. I ტიპი თლიას სამაროვანზე ვარიანტების გარეშეა წარმოდგენილი. II ტიპს – 3, ხოლო III ტიპს აქვს 8 ვარიანტი, რომლებიც თავის მხრივ კიდევაა დანაწევრებული. სამთავროს სამაროვანზე გამოიყო მხოლოდ I (ორი ვარიანტით) და III ტიპის ფიბულები.

იგივე პრინციპით ავაგეთ მთლიანად კავკასიის ფიბულების ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური სქემა. კავკასიის ფიბულების I ტიპში – 5, II ტიპში – 3, III ტიპში კი 25 ვარიანტი (რომელთაგან ბოლო 5 ვარიანტი იმპორტული ფიბულებია) გამოიყო. IV ტიპის ფიბულები კორპუსის მოყვანილობით III ტიპის ფიბულების ანალოგიურია, მაგრამ სრულიად განსხვავებულად და განსაკუთრებულად აქვთ მოწყობილი

ზამზარა (კორპუსის გარეთ აქვს გატანილი მარყუჟის სახით). ამიტომ შესაძლებლად მივიჩნიეთ მისი ცალკე ტიპად გამოყოფა. კორპუსისა და რკალის მოყვანილობის მიხედვით კავკასიის ფიბულებში კიდევ ორი ტიპი გამოვყავით: V ტიპი – ზომორ-ფულრკალიანი და VI ტიპი – გველისებურრკალიანი.

კავკასიის უძველესი ფიბულების აბსოლუტური ქრონოლოგიის საკითხების კვლევისას, რაც დაკავშირებული იყო ფრ. ბაიერნის მიერ გათხრილი სამთავროს 1591-ე სამარხისა და ზმეისკაია სტანიცას ე. წ. ასიმეტრიულ ხემისებურ ფიბულასთან ჩამოკიდული რკალით, გაირკვა:

1. 1. სამთავროს №591-ე სამარხი არ მიეკუთვნება სანდო კომპლექსის კატეგორიას, რადგან შეუსაბამობაა ფრ. ბაიერნისა და ვ. ვირუბოვის აღწერილობებში: ბ. კუფტინის ტაბულაც ექვს იწვევს, რადგან მასზე უფრო მეტი ნივთია წარმოდგენილი (სარტყელი, საქამრე მილაკები), ვიდრე ფრ. ბაიერნთან და ვ. ვირუბოვთან. გაურკვეველია სამარხის თანმხლები კერამიკის საკითხიც.

1. 2. სამთავროს №591-ე კომპლექსი დათარიღებულია ფიბულაზე დაყრდნობით, რომელიც ე. წ. სუბმიკენური ტიპის მარტივ რკალისებურ ფიბულათა ტიპს (ქრ. ბლინკენბერგის მიხედვით II ტიპი; კ. კილიანის მიხედვით A I f ტიპი; ე. საპოუნა-საკელარაკისის მიხედვით II f ტიპი და სხვ.) მიეკუთვნება. სუბმიკენური ტიპის ფიბულების არსებობის ხანა ბოლო დროის გამოკვლევების მიხედვით სუბმიკენური ხანიდან დაწყებული გვიანგეომეტრიულ-ადრეარქაულ ხანამდე პერიოდს მოიცავს. ხოლო სუბმიკენური ხანა, ძვ. წ. XI ს-ით განისაზღვრება (ე. საპოუნა-საკელარაკისი 1978; მ. პოპკემი, ლ. საკეტი, პ. თემელისი 1979; მ. ქსაგორარი 1996). ფიბულა ძვ. წ. XII-XI სს-ის მიჯნით დათარიღებულ №591-ე სამარხში ვერ მოხვდებოდა, თუნდაც სუბმიკენური ხანის ქვედა თარიღად ძვ. წ. 1150 წელი მივიღოთ. ამავე დროს, როგორც ირკვევა, სუბმიკენური ხანის ფიბულებს, რომლებიც კომპლექსებიდან მომდინარეობენ (კერამიკოსი, ლევკანდი, ფერაი) ძირითადად მაღალი რკალი აქვთ. №591-ე სამარხის ფიბულისათვის ყველაზე ახლო პარალელი კრეტაზე აღმოჩენილი ფიბულაა, რომელიც გეომეტრიული ხანით (ძვ. წ. 950-800 წწ.) თარიღდება (ჯ. ბორდმანი).

1. 3. სამთავროს №591-ე კომპლექსში (იმ შემთხვევაშიც კი თუ მას ნამდვილ კომპლექსად ჩავთვლით) შემავალი ნივთებისათვის ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნა – VIII ს. სავსებით მისაღებ თარიღად მიგვაჩნია.

2. 1. ზმეისკოეს ნამოსახლარის გამთხრელები დ. დეოპიკი და ე. კრუპნოვი ძეგლს ძვ. წ. X-VIII სს-ით ათარილებდნენ, ხოლო ე. წ. ფიბულას თვლიდნენ ქინძისთავად, რომელსაც ცალი ბოლო გაბრტყელებული და მოხრილი აქვს, ხოლო თავი დახვეულია სამნახვევიანი სპირალის სახით.

2. 2. ზმეისკაიას ნივთი ფიბულად იქნა გამოცხადებული და შესაბამისად დაკავშირებული ძვ. წ. XI-X სს-ის სამხრეთ და ცენტრალური ევროპის არქეოლოგიურ კომპლექსებთან და მასზე დაყრდნობით ნამოსახლარის თარიღიც ძვ. წ. XII-XI სს-ით განისაზღვრა ვ. კოზენკოვასა და მ. ლესკოვის მიერ. მათ კვალდაკვალ გ. კოსაკმა კიდევ უფრო შორს მიმავალი დასკვნები გააკეთა და ამ ე. წ. ფიბულიდან წარმოებულად ჩათვალა თლიას სამაროვნის ადრეული ოდნავასიმეტრიულრკალიანი ფიბულები და ისინი ძვ. წ. II-I ათასწლეულების მიჯნით, ხოლო თვით ზმეისკოეს ფიბულა ძვ. წ. XI ს-ით დაათარიდა.

2. 3. ზმეისკაია სტანიცას ნივთს თუ ფიბულად ჩავთვლით, ვნახავთ, რომ ამ ტიპის ფიბულებისათვის არაა დამახასიათებელი სამნახვევიანი მარყუჟი და თანაც მცირე დიამეტრის (შდრ. ვროკასტრო, კავოუსი, კიდონია, ალბატე, კასიბილე).

4. კავკასიაში გავრცელებული ფიბულების ტიპოლოგიური კვლევისას, უამრავი პარალელური მასალის ფონზე გამოიკვეთა:

– მხოლოდ კავკასიისათვის დამახასიათებელი ტიპები. უპირველეს ყოვლისა, ოდნავასიმეტრიულრკალიანი ფიბულები (II ტიპი) და ნახევარწრისებურრკალიანი (III ტიპი) ფიბულების დიდი უმრავლესობა; მათი კონსერვატიულობა მთელ რიგ ნიშნებში (ბუდისა და რკალის მოყვანილობა).

– გარესამყაროსთან ურთიერთობის ამსახველი მომენტები რკალის შემკულობის, რკალის განიკვეთის, ბუდის გრავირებული სახეებით შემკობის მიხედვით.

– იმპორტული ნაწარმი წარმოდგენილი შემდეგი რკალისებური ფიბულებით: ბალიშისებურრკალიანი, ნავისებურრკალიანი, ღრუმუცლიანი, ბიბილოსებურრკალიანი, ბრტყელრკალიანი.

– ლოკალური ვარიანტებისა და სახელოსნოების ნაწარმი მხოლოდ მათთვის დამახასიათებელი ტიპოლოგიური ნიშნებით (ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთი, რაჭა, მზეთამზე-თლია-ყობანი, ხევი, აზერბაიჯანი, სომხეთი _ III 8 n, ჩრდ. კავკასია _ III 10 a 2, 3).

5. კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების ქრონოლოგიის, გენეზისისა და გავრცელების გზების საკითხები მჭიდროდაა ურთიერთგადაჯაჭვული. ამ საკითხების ურთიერთშეჯერებით გაირკვა:

– კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულები ქრონოლოგიურად მოიცავენ ძვ. წ. IX-VIII სს-ის მიჯნიდან ძვ. წ. IV ს-ის ჩათვლით პერიოდს. მათი უადრესი სახეობები კოლხეთის სანაპიროზე აღმოჩენილი და ისინი ძვ. წ. VIII ს-ის მეორე ნახევრითა და ძვ. წ. VII ს-ის პირველი ნახევრით თარიღდებიან (რ. პაპუაშვილი). ხოლო აქვე აღმოჩენილი იმპორტული ნაწარმის, ნავისებური ფიბულების (რომელთა შორისაც უადრესები ძვ. წ. VIII-VII სს-ს განეკუთვნებიან) გამოჩენა კოლხეთის სანაპიროზე პირდაპირ საზღვაო კონტაქტებზე და ამ კონტაქტების დროზე მიგვანიშნებს. მეტროპოლიაში სწორედ ნავისებური ფიბულების ტიპებისათვის იყო დამახასიათებელი მდიდრულად გრავირებული ბუდეები. შესაძლოა, სწორედ მათ მოიტანეს ბრინჯაოს ნაწარმის გრავირებული სახეებით შემკობა (რაც თემატიკის დამთხვევაში აისახა – თევზები, სვასტიკა, მეანდრი, გველი, მალტური ჯვრები კავკასიის მასალებიდან და იგივე გამოსახულებები მაგალითად თესალიის ფიბულების ბუდეზე. შესაძლო კონტაქტების მეორე ნაკადზე უნდა მიუთითებდეს კავკასიური ფიბულების (აგრეთვე ცულების) ბუდეებზე გამოსახული ფანტასტიკური ცხოველის ანალოგების დადასტურება ფიბულებსა და ფარებზე იტალიიდან და იუგოსლავიიდან. ძვ. წ. VIII-VII სს-ის იმპორტული ნაწარმის გაჩენა არ გამორიცხავს უფრო ადრეული კონტაქტების შესაძლებლობას. ალბათ, იმპორტულმა ფიბულებმა სწორედ იმიტომ არ განიცადეს შემდგომი განვითარება და ტრანსფორმაცია კავკასიაში, რომ აქ უკვე არსებობდნენ ფიბულები.

– კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების გენეზისი მორფოლოგიურ ნიშანთა აშკარა მსგავსების ნიადაგზე მოტანილი პარალელური მასალის ფონზე (ეგეოსური სამყაროდან და სამხრეთ ევროპის ქვეყნებიდან) დადგენილად შეიძლება ჩაითვალოს. ის ტიპოლოგიური ნიშნები, რაც კავკასიის უადრეს ფიბულებს ეგეოსურ სამყაროსთან აკავშირებს, არის – რკალის სიმეტრიული პატარა ზომის ბუდე, ენისებური ნემსსაჭერი, დაშორებული ირგვლივი თევზიფხურით რკალის შემკობა (I-II ტიპი) ან გრეხილი რკალი. ეს კონტაქტი, რომელიც ძირითადად ორ მიმართულებას გვიჩვენებს – ეგეოსი-ბალკანეთი და იტალია, შემდგომშიც გრძელდებოდა და აისახა

არა მარტო იმპორტული ფიბულების გამოჩენაში, არამედ მთელ რიგ ტიპოლოგიურ ნიშანთა შეთვისებაში.

– ვინაიდან კავკასია უშუალოდ არ ემეზობლება არც ეგეოსურ სამყაროსა და არც სამხრეთ ევროპას, კავკასიის ერთწილადი რკალისებური ფიბულების გავრცელების გზების და ამ მოვლენის ამსახველი არტეფაქტების გამოსავლენად, ტიპოლოგიურ-ქრონოლოგიური თვალსაზრისით მიმოვიხილეთ შავიზღვისპირა ყველა ქვეყნის ერთწილადი რკალისებური ფიბულები, რათა დაგვედგინა რა როლი შეიძლებოდა შეესრულებინათ ამ ქვეყნებს კავკასიის გარე სამყაროსთან ურთიერთობაში.

უშუალო (სახმელეთო) ურთიერთობა მეზობელ წინა და მცირე აზიის ქვეყნებთან არ დასტურდება, თუ არ ჩავთვლით მცირე აზიის დასავლეთ სანაპიროსთან (ბორდუმის რ-ნი, ასარლიკი) სავარაუდო კონტაქტებსა და ტროაში აღმოჩენილი გრეხილრკალიანი ფიბულის ფრაგმენტს, რომელიც ეგეოსიდან საზღვაო გზით განხორციელებული ურთიერთობის ამსახველი უნდა იყოს.

შავი ზღვის აუზის ქვეყნების საშუამავლო როლი კავკასიასა და გარე სამყაროს შორის არ დასტურდება. ჯერ ერთი, შავი ზღვის სანაპიროები ძვ. წ. VIII-VII სს-ის წინ, როგორც ირკვევა, კოლხეთის სანაპიროს გარდა, დაუსახლებელი იყო. მეორეც, ჩრდ. შავიზღვისპირეთში დადასტურებულ 10 ცალ ფიბულას (ზოგადად ძვ. წ. XI-VIII სს.) არანაირი განვითარება არ ქონია ამ რეგიონში და კავკასიაშიც არ დასტურდება ამგვარი ფიბულები ანუ ჩრდ. შავიზღვისპირეთს ერთგვარი «ხიდის» როლი არ შეუსრულებია ევროპასა და კავკასიას შორის. ჩანს, კავკასიურ ფიბულებზე დადასტურებული სამხრეთ ევროპისათვის დამახასიათებელი ტიპოლოგიური ნიშნები (დისკოსებური შემსხვილებები, მდიდრულად გრავირებული მსხვილი რკალები, რკალზე საკიდებიანი ბიბილოსებური ქედები და სხვ.) არ გავრცელებულა ჩრდ. შავიზღვისპირეთიდან და სამხრეთის სანაპიროდან ანუ სახმელეთო გზით. კონტაქტი, როგორც ეგეოსურ სამყაროსთან, ისე ჩრდ. იტალია-ბალკანეთის ქვეყნებთან, საზღვაო გზით უნდა განხორციელებულიყო. ჩრდილო-დასავლეთ კოლხეთში დადასტურებული იმპორტული ფიბულები, რომლებიც ავლენენ კავშირებს როგორც ეგეოსურ სამყაროსთან (ახალი ათონი, ფსირცხა – ტიპი III 22; წითელი შუქურა – ტიპი III 21; ურეკი – ტიპი III 25), ისე იტალია-ბალკანეთის მასალებთან (ყულანურხვა – III 23, კისტრიკი – ტიპი III 24) ამ საზღვაო გზის მიმართულებასაც გვიჩვენებენ. რაოდენ დიდი გაურკვევლობები არ უნდა იყოს

არგონავტების მოგზაურობის მარშრუტებში, ის სივრცე, რომელსაც მოიცავს მათი სავარაუდო მოგზაურობა, ემთხვევა ფიბულათა გავრცელების არეალს, სახავს ვრცელ საკონტაქტო ზონას. დოკუმენტურად დადასტურება იმისა, რომ საზღვაო კონტაქტები ცალმხრივი არ იყო და მას ორმხრივი ხასიათი შეიძლება ქონებოდა, შეუძლებელია, მაგრამ ფაქტია, რომ ბულგარეთიდან ცნობილია კავკასიურის ანალოგიური თევზიფხურით რკალშემკული ფიბულა, ხოლო კუნძულ სამოსზე დადასტურებულია კავკასიური წარმოშობის ნივთები (აბზინდები, ზარაკები, ქანდაკებები).

ამგვარად, კიდევ ერთხელ დავადასტურეთ ბ. კუფტინის მოსაზრება, რომ ადრეული კონტაქტები ბერძნულ სამყაროსთან (და არა მარტო ბერძნულთან – ნ. ს.) მცირე აზიის გვერდის ავლით, საზღვაო გზებით ხორციელდებოდა.

6. კავკასიაში გავრცელებული ორწილადი რკალისებური ფიბულების კვლევამ გვიჩვენა, რომ ისინი წარმოდგენილია მარტივი რკალისებური (I ტიპი) და ე. წ. «მცირეაზიული» ტიპების მსგავსი ანუ ურარტული ფიბულებით, რომლებიც თავის მხრივ ორ ტიპად იყოფა. მარტივ რკალისებურ ფიბულებში (I ტიპი), 6 ვარიანტი (I A-F) გამოიყოფა. ისინი არსებობენ ძვ. წ. V-IV და შემდეგ ახ. წ. I-III სს-ში. ე. ი. მათი არსებობის ადრეული პერიოდი ერთწილადი რკალისებური ფიბულების არსებობის ბოლო ეტაპზე მოდის. მათი გავრცელება ემთხვევა იმ სივრცეს, სადაც ერთწილადი რკალისებური ფიბულების წარმოება (სახელოსნოები) ივარაუდება – შიდა ქართლისა და რაჭა-იმერეთის ტერიტორია. I ტიპის ფიბულები, რომლებიც ჩრდ. კავკასიაშია აღმოჩენილი, სამხრეთიდან უნდა გავრცელებულიყვნენ. კავკასიაში გავრცელებული I ტიპის ორწილადი რკალისებური ფიბულების ანალოგები არსად გვხვდება. ისინი უეჭველად ადგილობრივი მოვლენაა, რადგან გენეტიკურ კავშირს (შემკულობის სახეობა) ერთწილად რკალისებურ ფიბულებთან ავლენენ. თუმცა, შესაძლებელია, კონსტრუქციის თვალსაზრისით ურარტულ ფიბულებს დაესესხნენ. I ტიპის ორწილადი რკალისებური ფიბულების ახ. წ. I-III სს-ით დათარიღებული ეგზემპლარები, თითქოს ძველი ტრადიციის გაგრძელებაა.

ურარტული ფიბულები კავკასიის მასალებიდან ორი ტიპითაა წარმოდგენილი (17 ცალი). აქედან 10 ცალი საქართველოს მასალებიდანაა და უფრო მეტად აღმ. საქართველოს ტერიტორიაზეა აღმოჩენილი. ისინი ძვ. წ. VII ს-ის მეორე ნახევრითა და VI ს-ით თარიღდებიან. ეს ის ხანაა, როცა კავკასიაში უკვე ფიბულების ადგილობრივი წარმოებაა. შესაძლოა სწორედ ამან განაპირობა, რომ კავკასიაში აღარ გავრცელდა

იმპორტული ნაწარმი სამხრეთიდან, კერძოდ ფრიგიული ფიბულები მათთვის დამახასიათებელი შესაკრავის რთული კონსტრუქციით.

ამგვარად, ურარტული ფიბულების ჯგუფის გამოყოფით, ეგეოსური სამყაროსა და სამხრეთ ევროპის გარდა, დადასტურდა კიდევ ერთი რეგიონი, საიდანაც ხდებოდა ფიბულების იმპორტირება კავკასიაში.

დისერტაციის თემასთან დაკავშირებული გამოქვეყნებული ნაშრომები:

1. მთიანი კოლხეთი ანტიკურ ხანაში (ლექსუმი), _ მონოგრაფია, გამომც. «მეცნიერება», 157 გვ. 37 ტაბ. გერმანული რეზიუმეთი, ბიბლ. 332, თბ., 1996.
2. საქართველოში აღმოჩენილი მძივისებურრკალიანი ფიბულები, ძიებანი, №1, 1998, გვ. 58-65.
3. საქართველოში აღმოჩენილი ნავისებური ფიბულა, ძიებანი, დამატებანი I, თბ., 1999, გვ. 31, 63
4. სამთავროს სამაროვნის ფიბულებიანი სამარხების დათარიღებისათვის, ძიებანი №5, 2000, გვ. 65-71.
5. თლიას სამაროვნის ფიბულებიანი კომპლექსების დათარიღებისათვის, ძიებანი №6, 2000, გვ. 38-45.
6. კიდევ ერთი ნავისებური ფიბულა აფხაზეთის სანაპიროდან, ძიებანი, დამატებანი IV, 2001, გვ. 74-76.
7. ურარტული ფიბულები საქართველოში, ACADEMIA, ისტორიულ-ფილოლოგიური ჟურნალი №1, 2001, გვ. 56-61.
8. ერთწილადი რკალისებური ფიბულები ყაზბეგიდან, ძიებანი, დამატებანი IX, კრ. იბერია-კოლხეთი №1, 2003, გვ. 83-85.
9. შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს უძველესი კონტაქტები (ფიბულების მიხედვით), ძიებანი №12, 2003, გვ. 70-74.
10. ლექსუმში აღმოჩენილი მცირე ზომის ყალიბის შესახებ, ძიებანი, №10, 2003, გვ. 31-37.
11. კავკასიის ფიბულების შესახებ, ძიებანი, №13-14, 2004, გვ. 91-110.
12. მიწით ინკრუსტირებული უძველესი ნივთები ბრილისა და სამთავროს სამაროვნიდან, ACADEMIA, №6-7, 2005, გვ. 57-66, (თანაავტორი ნ. კალანდაძე).

13. Фибула a navicella, найденная на Черноморском побережье Грузии, Босфорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира, Санкт-Петербург, 1999, с. 280-281.
14. Колхидская, Кобанская или Колхидско-Кобанская?, Кавказоведение, №4, М., 2003, с. 103-117 (в соавт. Л. Панцхава, Р. Папуашвили).
15. К датировке и типологии фибул Тлийского могильника, Кавказоведение, №5, 2004, с. 110-114.
16. Фибулы Пичвнарского могильника, Кавказоведение, №8, М. 2005, с. 57-66 (в соавт. А. Кахидзе).
17. Die ältesten Kontakten der Ostschwarzmeerküste (Anhand der Fibeln). _ Second International Congress Black Sea Antiquities. _ Ankara, Bilkent Inversity, 2001, 83. 13-14.
18. Letschchumi _ eine bedeutendste frühe Metallurgie - Region in der Kolchis. _ GEORGIEN, „Schätze aus dem Land des goldenen Vlies.“ _ Bochum. _ 2001, 83. 186-187.
19. Gussform. _ GEORGIEN, „Schätze aus dem Land des goldenen Vlies.“ _ Bochum. _ 2001, 83. 375.
20. The fibula a navicella found on the Black Sea coast of Georgia,. _ «Pont-Euxin et commerce,» Actes du IXe Symposium de Vani, Paris, 2003, 83. 273-275.